

Кырг
734
А 50

А. Алимбеков

КЫРГЫЗ ЭТНОПЕДАГОГИКАСЫ

**I
бөлүк**

«Эң күчтүү, эң таасирдүү,
эң ишенимдүү педагогика-
элдик педагогика, ал эми
тарбиячылардын
мыктысы-эл.»

Академик Г. Н. Волков

Бишкек — 1996

А. Х

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ,
ИЛИМ ЖАНА МАДАНИЯТ МИНИСТРЛИГИ

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ ИНСТИТУТУ

А. АЛИМБЕКОВ

КЫРГЫЗ ЭТНОПЕДАГОГИКАСЫ

I бөлүк

Окуу куралы

Кыргыз

Бишкек — 1996

**Басууга Кыргыз билим берүү институтунун
редакциялык-басма кеңешинин чечими менен сунуш
кылынган**

Жооптуу редактору: **С. Иптаров**, Кыргыз билим
берүү институтунун этнопе-
дагогика бөлүм башчысы.

Рецензенттер: **А. Калдыбаева**, И. Арабаев атында-
гы КМПУнун доценти, педагогика
илимдеринин кандидаты.

А. Абдиев—КББИнин бөлүм башчы-
сы, педагогика илимдеринин канди-
даты.

Алимбеков Акматали

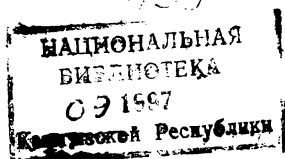
А—50

Кыргыз этнопедагогикасы: I бөлүк: Респ. муга-
лим. адистик берүүчү жогорку, орто окуу жайла-
рынын студ. үчүн окуу куралы.— Б.: 1996,— 69 б.

Китепче «Кыргыз этнопедагогикасы» курсу боюнча алгач-
кы ирет даярдалган окуу куралынын биринчи бөлүгү. Анда
этнопедагогика илиминин жалпы маселелери, кыргыз эл пе-
дагогикасынын негиздери, ошондой эле элдик таалим-тарбия-
нын маңызы, мазмуну, эреже-жоболору жөнүндө ырааттуу
маалыматтар берилет.

А. 4303000000—96

ББК 74.00

© А. Алимбеков, 1996.

АЛГЫ СӨЗ

«Элдик педагогика» деген сөздү эшиткенде, алды менен ата-бабаларыбыздын акылман адептик ойлору, таасирдүү таалимчилик тажрыйбалары, нарктуу каада-салттары эске келсе да, аны абалкы гана эмес, азыркы эле турмуштун өзүнөн өнүп чыгып, элдин рухий-маданий байманасына айланып, анын өзүнчө бир кайталангыс, уникалдуу айдыңын түзүп жаткан адептик дөөлөттөр деп да түшүнүү туура. Арийне, эл эл болуп, элдик ыйман-нарк баркталып, урпак көчү уланып турганча анын адеп тегирмени да чуркаганы чуркаган.

Мына ошол «элдик» деген бийик баага арзыган адептик нарк-дөөлөттөрдүн башкы маңызын сыпаттап айтууга туура келсе, анда аларды тээ бийиктеги, Баба-Дыйкан сепкен үрөндөй жайнап, бири ажайып, бири бүлбүл нурун чачкан керемет жылдыздарга салыштырууга болот. Ал эгер, ошол керемет жылдыздар Ай менен Күн атанган ата-энесин айланып, мезгил менен мейкиндиктин улуу мыйзамынын сакчысы болуп тек турары чын болсо, анда элдин рухий-адеп дөөлөттөрү да дал мына ошондой эле кызмат аткарып: калайык-калктын даркан акыл күчү, нарктуу адеп-салтынын ажар-жүзү, таалим санатынын өрнөгү катары бек тура беринде шек жок. Андыктан, аларды адеп (А деп) уккан сөзүбүз, эскирген (Эс кирген) элесибиз, аманат (Аман ат) таберигибиздей кастарлап күтө билүү — атуулдук ар-намысыбыздын, улуттук адеп салтыбыздын башаты (Баш аты) болуш керек. Тегинден, «Урмат-ызаат» талабы элибизде эски-жаңы, улуу-кичүү алакасынын уңгу жобосу болбогон чыгар.

Адатта, «элдик педагогиканын элементтерин пайдалануу, үлгүлөрүн колдонуу» дегендей ой-пикирлерди көп эле угууга болот. Мындай болгондо ал кандайдыр бир музейлик экспонатка, «катырылган кеп» сыяктуу

көрсөтмө куралга айланып калар эле. А эгер биз «элдик педагогикадан башат алуу, ага негизденүү, ошондон өнүп чыгуу» дегендей түшүнүктөрдү канчалык эрте моюндай алсак, калкыбыздын бүгүнкү социалдык-экономикалык жана рухий-адептик жаңыруу жолунун эртеңи ошончолук айкын, ошончолук ишенимдүү, ошончолук сыймыктуу да болор эле.

Колуңуздардагы китепче дал мына ушундай нуктагы ой мерчемин негиз туткан, элибиздин кылымдап топтогон педагогикалык акыл-ой мурастары менен таалим-тарбиялык тажрыйбаларын ырааттуу талдоого алган эне тилибиздеги саамалык эмгек. Автору — уламкы урунт темаларга умтула бербей, элдик педагогикалык билимдерди окуп-үйрөнүү, изилдөө жана жайылтуу жаатында үзүрлүү жана астейдил изденип келаткан адис-илимпоз. Бул эмгегин ал жаш муундарга таалим-тарбия берүү милдетин аркалаган — болочок мугалимдерге арнаган. Сөз жок, педагогикалык жогорку жана орто окуу жайларын бүтүрүп чыга турган ар бир жаш адис этнопедагогикалык билимдер жана ийкемдүү усул-ыкмалар менен жетик куралданышы зарыл. Бул жагынан ал пайдалуу окуу куралы боло тургандыгында күмөн жок.

Китепчинин дагы бир артыкчылыгы — аны жетимдүү окуу куралы гана эмес, концептуалдуу изилдөө катары да кароого болот. Себеби, кыргыз этнопедагогикасына таандык кыйла түшүнүктөр, терминдер, кубулуштар мында алгачкы ирет илим айдычынан чечмеленет. Ошондуктан, ал бир гана студенттерге эмес, этнопедагог-изилдөөчүлөргө, мугалимдерге, усулчу-тарбиячыларга, ата-энелерге, дегеле таалим-тарбия ишине кайдыгер карабаган окурман журтунун бардыгына пайдалуу болот деп ойлойбуз. Эмесе, эмгектин элге жетишине таламдаш бололу, замандаш!

Сабыр ИПТАРОВ

БИРИНЧИ БАП

ЭТНОПЕДАГОГИКА ИЛИМИ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Түйүндүү түшүнүктөр: *элдик педагогика, этнопедагогика; этнопедагогика илиминин предмети, илимий жана практикалык функциялары; этнопедагогика илиминин тармактары, анын башка илимдер менен өз ара байланышы; классикалык илимий педагогика жана элдин таалим-тарбиялык тажрыйбалары; этнопедагогикалык изилдөөлөрдүн тарыхы жана азыркы абалы.*

§ 1. Элдик педагогика жана этнопедагогика терминдерине жалпы мүнөздөмө

Этнопедагогика эмне жөнүндөгү илим? Ал эмнени изилдеп үйрөнөт? Анын илимий жана практикалык мааниси эмнеде?

Бул илим тармагын дит коюп үйрөнүүгө киришкен ар бир адам ушундай мыйзам ченемдүү суроолорго туш болоору анык. Анткени, ал термин кечээ жакынкы жүндөргө чейин эле айрым объективдүү шарттардан улам атайын изилдөөчү адистер менен ошумал мугалимдердин тар чөйрөсүндө гана белгилүү болуп келген.

«Этнопедагогика» термини илимий лексиконго 60—70 жылдарда Г. Н. Волковдун эмгектери аркылуу кирди. Атап айтканда, анын «Чуваш элинин этнопедагогикасы» (1966), «Этнопедагогика» (1974) аттуу эмгектеринде бул илимдин өзүнө таандык табияты, предмети, изилдеп чечүүчү проблемалары алгачкы жолу аныкталып, өз алдынча илим катары калыптанышы, өнүгүшү үчүн өбөлгөлөр түзүлдү. Буга чейинки илимий адабияттарда элдин таалим-тарбиялык тажрыйбаларын изилдөөчү илим катары «элдик педагогика» термини колдонулуп келген. Белгилей кетүүчү нерсе, бул терминдин маңыз-мазмуну боюнча окумуштуулар арасында азыркыга чейин да бирдиктүү көз караш жок.

Педагогикалык адабияттарда көбүнесе кездешкен аныктамалар төмөнкүлөр: «Элдик педагогика — элдин оозеки чыгармачылыкта, үрп-адат, каада-салттарда, оюн жана оюнчуктарда сакталган педагогикалык идеяларынын жана тарбиялык тажрыйбаларынын тутуму», «тарбия жаатындагы элдик эмпирикалык билимдер», «оозеки педагогикалык чыгармачылык» (Волков Г. Н.), «Окутуу, тарбиялоонун максатын, милдеттерин, каржаттарын, көндүм, ыкмаларын өз ичине камтыган элдик эмпирикалык билимдердин тутуму» (Ханбиков Я. И.), «Эл массаларынын тарбия жаатындагы көз караштарынын, үрп-адат, каада-салттарынын жыйындысы. Анын объектиси — бардык жыныстагы, бардык жаш курактагы адамдардын инсаны» (Гашимов А. Ш.), «Эл массаларынын тарыхый жана социалдык тажрыйбаларынан улам жаралып, практикада текшерилип, тастыкталып, муундан муунга оозеки өтүп келген эмпирикалык билим, көндүм, ыкмалардын тутуму» (Измайлов А. Э.).

Келтирилген мисалдар таасын көрсөтүп тургандай, окумуштуулардын ойлорунда олуттуу айрымачылыктар деле жок, тескерисинче, алардын пикирлериндеги кээ бир өзгөчөлүктөр элдик педагогиканын маңызын ар тараптуу түшүнүүгө жардам берет.

Ошондой болсо да элдик педагогикага мүнөздөмө берүүдө төмөнкүдөй принципалдуу жапдайларды эске албай коюуга болбойт.

а). Тарбиялоо жөнүндөгү талаптар, керектөөлөр жана тажрыйбалар улут пайда болгонго чейин эле пайда боло баштайт. Алсак, азыркы адамдар үчүн эрежеге айланган улууларды сыйлоо салтынын учугу уруулук коомдо жатат. Өткөн муундардан мурас калган өнөрлөрдү, турмушка керектүү жүрүм-турум эрежелерин үйрөнүш үчүн уруу коомунун жаштары уруу башчыларын, улууларды кунт коюп угушуп, алардын акыл-насааттарын, буйруктарын өзүлөрүнө үлгү катарында кабыл алышкан жана аткарышкан. Байыркы мезгилдерден тартып ушул күнгө чейин бул салт эл турмушунда бекем сакталып келе жатат. Же, тарыхтын буурул танында көз жарган мифтерди мисалга тарталы. Мында деле адамдардын жашоо-тиричилиги, адеп-аристине байланышкан орошон ойлор, осуяттар мол.

Андыктан, улуттун улут болуп жалыптанышында ошол рухий башаттар да чоң роль ойногонун эске ала жүрүү шарт.

б). Элдик педагогикалык идеялар, адат-салттар, жөрөлгөлөр элдик керектөөлөрдөн улам пайда болот, өсөт жана өнүгөт. Биринчиден, элдин керектөөсүнө шайкеш келген рухий-педагогикалык нарк-дөөлөттөр гана элдин салттуу ишенимине, идеалына айланат. Экинчиден, элдин рухий-практикалык, турмуштук талаптарынын улам өсүшү жаңы педагогикалык табылгаларды, тажрыйбаларды жаратат, өнүктүрүп өстүрөт.

в). Ар бир элдин педагогикалык маданияты өздөрү жашаган географиялык чөйрөгө жана тарыхый шарттарга байланыштуу өзгөчөлүккө ээ болот. Ал эми, географиялык чөйдө да, тарыхый шарттар да бардык жерде бирдей эмес.

г). Элдик педагогика — бул баарыдан мурда, тигил же бул улуттун социалдык турмушунун практикасы, таалим-тарбия жаатындагы предметтүү, жөрөлгөлүү иш-аракеттеринин бөтөнчө системасы. Демек, элдик педагогика тарбиялоо, билим берүү жаатындагы акыл-ойлордун, ишеним-идеалдардын гана уюткусу эмес, ал баарыдан мурда, ошол идеалдарды калыптандырууга багытталган элдин практикалык педагогикалык иш-аракеттерин өз ичине камтыган өзгөчө феномен.

Жогорудагы көрүнүктүү окумуштуу-этнопедагогдордун пикирлерине жана кошумча далилдерге таянуу менен элдик педагогикага төмөнкүдөй жалпылама аныктама берүү ылайык.

Элдик педагогика — бул улут улут болуп калыптанганга чейин эле узак мөөнөт жашап, белгилүү географиялык жана тарыхый шарттардын, элдин керектөөлөрүнүн негизинде өнүгүп-өркүндөп, адамды муундан-муунга мурасталган идеялардын, ишенимдердин, ыймандык нарк дөөлөттөрдүн духунда тарбиялоого багытталган эмпирикалык билимдердин жана практикалык иш-аракеттердин бөтөнчө системасы.

Эгерде элдин рухий жактан өнүгүшү үчүн кайдыгер кароого мүмкүн болбогон, атүгүл анын тагдыры үчүн, олуттуу мааниге ээ болгон бөтөнчө кубулуштар бар десек, анда алардын сыр түйүнүн чечмелөөчү илимдин жаралышы да мыйзам ченемдүү зарылдык. Этнопедагогика илиминин жаралышы дал ушул мыйзам ченемдүүлүктөр менен түшүндүрүлөт.

Азыркы илимде аталган терминге карата Г. Н. Волков тарабынан берилген аныктама туруктуу деп кабыл алынган.

«Этнопедагогика — бул өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо боюнча калайык-калктын тажрыйбасы, анын педагогикалык көз караштары, турмуш-тиричиликтин, үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун жана элдин педагогикасы жөнүндөгү илим» (Волков Г. Н. «Этнопедагогика», 1974, 66-б.).

Этнопедагогика — «этнос» жана «педагогика» деген илимий терминдердин курамынан турат. «Этнос» — уруу, урук, эл, улут деген түшүнүктөрдү жалпы туюнтуучу илимий термин. Демек, этнопедагогика термини элдердин, урук, уруулардын, улуттардын педагогикалык билимдери менен тажрыйбаларын жалпылоочу илим катары туура негизделген.

Г. Н. Волков «элдик педагогика» жана «этнопедагогика» түшүнүктөрүнүн ортосундагы чекти ачык жана так ажыраткан. Элдик педагогика элдин таалим-тарбиялык идеяларын, тажрыйбаларын мүнөздөөгө карата айтылса, ал эми этнопедагогика теориялык ой жүгүртүүлөрдүн, илимдин сферасы.

Элеетүү айтсак, эгер «элдик педагогика» жана «этнопедагогика» деп эки хрестоматиялык жыйнак түзүлө турган болсо, анын биринчисинде элдик педагогикалык мазмундагы оозеки чыгармалар, үрп-адат, каада-салттардын кыскача баяндамалары орун алмак, ал эми экинчиси ошол тарбиялык салттарды, орошон ойлорду илимий талдоого алган эмгектерден турмак.

§ 2. Этнопедагогика илиминин милдети жана проблемалары

Этнопедагогика илиминин өз алдына койгон жалпы жана конкреттүү милдеттери бар. Бул милдеттер, биринчиден, калк казынасында катылып, кадимки турмушта өнүгүп келген элдик педагогикалык идеялар менен тажрыйбаларга талдоо жүргүзүүгө байланыштуу болсо, экинчиден, элдик педагогиканын орошон салттарын азыркы окуу-тарбия мекемелеринде натыйжалуу пайдалануу боюнча конкреттүү сунуштарды иштеп чыгууга байланыштуу. Демек, этнопедагогиканын илимий-теориялык мааниси менен катар практикалык мааниси да өтө зор. Ал мугалимдерди, ата-энелерди көп кылымдык сыноодон өткөн педагогикалык акыл-ойлор, тарбиялоонун ийкемдүү, таасирдүү усулдары, жол-жоболору менен куралдандырат, жаш муундарга өзүнүн рухий көрөңгөсүн, нарк-насилин нукура элдик нарк-дөөлөттөр

менен байытуу, өркүндөтүү үчүн шам чырак катары кызмат кылат.

Ошону менен бирге эле этнопедагогикалык изилдөөлөр орчундуу саясий-идеологиялык мааниге да ээ. Ал Батыштын этнографиялык, философиялык адабияттарында өкүм сүргөн «маданий жактан артта калган эл» деген калпыс пикирлерди төгүнгө чыгарат. Дүйнөдө өзүнүн түптүү маданияты жок эл болбойт, болгон да эмес. Жер жүзүндөгү ар бир эле улут көз жарган мезгилинен баштап тарыхый тажрыйбалардын негизинде урпактарынын улам алгалап өсүшү үчүн не бир кайталангыс, салттуу маданият түзүүгө умтулуп келген. Айтмакчы, рухий маданият чөйрөсүндө өзүн башка бирөөнөн кем баалаган эл болбойт.

Алсак, элдик фольклор өзүнүн интеллектуалдык, этикалык, эстетикалык баалуулугу менен ошол элдин рухий керектөөлөрүн канааттандырат жана инсандын өз улутуна карата сыймыктуу сезимин калыптандырат. Айталы, 1 миллиарддан ашык кытай эли да, 700 ге жетпеген юкагир эли да өзүнүн кайталангыс рухий маданиятына ээ. Өзүнүн түпкүлүктүү төл маданиятынан кол жууган элдин келечеги жок, андай эл тарыхый аренадан соолактап, өз алдынча этнос катары жашоосун токтотот. Түштүк Сибирдеги Саян тоолорунун өтегинде жашаган койбал, камасин сыяктуу этностор ушундай трагедиялуу тагдырга туш болушкан. Булардын катарына Германиядагы Эльба жана Одер бассейндеринде жашашкан, немец этносуна сиңип кеткен батыш славян урууларын да кошууга болот. Этнопедагогикалык изилдөөлөр мына ушундай тарыхый сабактарга назар салуу менен этностун рухий маданиятынын өткөн чагы, азыркысы жана келечегинин ортосундагы байланыштардын маңызын ачык-айкын түшүндүрөт. Бул маселенин маани-маңызын айкын түшүнүү бүтүндөй элдин да, жеке адамдын да аң-сезимдүү өмүр сүрүшү, жана өсүп-өнүгүшү үчүн өтө маанилүү.

Төмөндө сунушталган проблемалар этнопедагогика илиминин предметин, илимий-практикалык географиясын, изилдөө чектерин, илимий-практикалык маанисин ар тараптуу түшүнүүгө жардам берет. Аларды жалпысынан төмөнкүдөй мүнөздөөгө болот:

— элдин негизги педагогикалык түшүнүктөрү (багуу, кароо, асыроо, тарбиялоо, бутуна тургузуу, эрезеге жеткирүү, адам катарына кошуу);

— элдик педагогиканын кеңч-казыналары, булактары (уламыш, болумуштар, дастандар, жомоктор, макал-лакап, табышмактар, элдик ырлар, колдонмо-жасалга өнөрү, таштагы жазуулар, акындар чыгармачылыгы, санжыралар);

— элдик тарбиянын мазмуну жана максат-милдеттери (лейил-мүнөздү, адеп-ахлакты, акыл жана дене бой маданиятын калыптандыруу, ден-соолукту сактоо, чыңдоо, көркөм-эстетикалык табитти өстүрүү ж. б.);

— тарбиялоонун факторлору (жандуу жаратылыш, эне тил, эмгек, каада-салт, үрп-адаттар, элдик өнөр, дин, турмуш-тиричилик ж. б.);

— тарбиялоонун усулдары (өрнөк, түшүндүрүү, ынандыруу, ишеним, бата, өтүнүч, кенеш, ишаарат, алкыш, какшык, зекүү, эскертүү, көндүрүү, тыюу, коркутуу, дем берүү ж. б.);

— тарбиялоонун каражаттары (эпостор, жомоктор, макалдар, табышмактар, жаңылмач, апыртма, бат айтка, элдик ырлар, көркөм өнөр, оюндар, табият, элдик майрамдар ж. б.);

— адамзаттын жамааттык жашоо образынын педагогикалык концепциясы (үй-бүлө, урук, уруу, коом, эл, адамзат);

— дүйнө элдеринин педагогикалык маданияттарындагы жалпылыктар жана бөтөнчөлүктөр (жалпы адамзаттык педагогикалык маданият, славян элдеринин педагогикалык маданияты, түрк элдеринин педагогикалык маданияты ж. б.);

— элдик тарбиячылар (ата-эне, улуулар, карыялар, усталар, уздар, саяпкерлер, мүнүшкөрлөр, эсепчилер, манасчылар, жомокчулар, акындар, санжырачылар, уламалар);

— элдик педагогикадагы инсандык идеалдар (чыныгы адам, эр жигит, аксакал, карыя, ак көрпө жайыл ургаачы, жабылуу кара инген, ак жоолук делбир ж. б.);

— азыркы таалим-тарбия процессин этнопедагогикалык нукта өркүндөтүү (мектеп жашына чейинки балдарды тарбиялоонун этнопедагогикалык концепциясы, орто мектептин окуу-тарбия ишин этнопедагогикалык багытта уюштуруу проблемалары);

— мугалим-тарбиячылардын этнопедагогикалык маданиятын өркүндөтүүнүн проблемалары (улуттук мугалимдин кесиптик чеберчилиги, жогорку окуу жайларындагы психология жана педагогика курстарынын мазмунун этномаданий нукта модернизациялоо, мугалимдерди

даярдоодогу этнопедагогикалык билимдердин орду жа-на аткарган кызматы). Аталган темаларды конкреттүү элестетип, теренирээк ой жүгүртсөк, алардын ар биринде каза берсе катмарланып чыга бере турган көп түйүндүү маселелер бугуп жатат. Ошолордун баарын ийне-жибине чейин териштирип, улуттун педагогикалык маданиятынын толук казынасын түзүп, жалпылап чыгыш эбегейсиз эмгекти, күч-аракетти, талап кылат.

§ 3. Элдик педагогиканын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү

Ар кандай илимдин предметин ар тараптуу түшүнүү жана аныктоо ал изилдөөгө алган кубулуштардын ма-нызын, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн айра таанып билип, чечмелөө менен тыгыз байланыштуу. Арийне, этнопеда-гогика илиминин объектиси, элдик педагогика да өзүнө таандык бир топ өзгөчөлүктөргө ээ.

Бул жарыкчылыкта жан багуу, тукум улоо — жан бүткөндүн баарына таандык табигый талап, керектөө. Ал эми улам жаңы муундар алмашкан сайын өзүнүн рухий маңызын өркүндөтүүнү көксөө, анын айла-ама-лын издөө жан-жаныбарлардын ичинен жалгыз адам баласына гана таандык касиет. Адам маңызынын, нарк-насилинин өнүгүү прогресси дал ушул ички талаптар менен шартталган. Демек, элдик тарбиянын тамыры элдин тарыхы менен өтмө катар байланышта.

Алсак, тарбиялоонун маңызы, мазмунуна, аны уюш-турууга байланышкан түшүнүктөрдүн башаты эң ба-йыркы доорлого барып такалат. Мисал катары байыркы бабаларыбыз сактардын өрнөктүү турмуш сабактарын алып көрөлү. Алар балдарды атка минишке, жаа тар-тышка кичине кезинен эле үйрөтүшкөн. Жоокерлер жаа тартканга абдан адис болушкан, ар кандай абалда ата билишкен, кала берсе атчан чаап баратып, артын карап жаа тартканда жаза кетиришкен эмес. Ошондуктаң, сактардын аскерлери спартандыктардай эле башка калктардын да чоң кадыр-баркына арзышып, жеңилбес жоокерлер деп эсептелишкен. Же болбосо, Эне-Сайдагы байыркы кыргыздардын ташка чегилген жазууларын алып көрөлү. Мында кандайдыр бир эпостун мазмунуна шайкеш ар кандай окуялардын элеси, шамдагайлык, аңчылыкка көнүгүүнүн эрежелери сыяктуу көрүнүштөр тартылган сүрөттөр аркылуу чагылдырылган. Нукура тарбиялык идеялар менен таанымдык маалыматтар ба-йыркы уламыштарда да, болумуштарда да кеңири учу-

райт. Аларга атактуу Гегель «адам баласынын педагогикалык маданиятынын байыркы башаттары» — деп акыйкат баа берген.

Элдин педагогикалык табылгалары, тажрыйбалары өзгөчө көлөмү жагынан зор, көркөмдүгү көкөлөгөн ондогон дастандар менен чакан, бирок мазмуну терең макал-лакап, табышмактарда, санат-насыяттарда ырааттуу, ар тараптуу чагылдырылып, өркүндөп-өсүп калыптанган.

Ал эми байыркы бабалардын турмуш практикасынан жаралган каада-салттар, үрп-адаттар эчен муундардын акыл элегинен өтүп, улам жаңы турмуштук жагдайларга ылайык байып, өнүгүп олтуруп, өрнөктүү жашоонун мыйзамына, таасын эрежесине айланган.

Ошентип, тарбиялоого байланышкан түшүнүктөр — педагогикалык билимдин алгачкы түйүлдүктөрү — илим дегендин өзүнчө өмүр сүрүшүнөн кабар жок мезгилде эле пайда болгон. Ушуга байланыштуу Г. Н. Волков: «Эгерде тарбиянын пайда болуу жана өнүгүү тарыхын миң беттен турган китеп катары элестете турган болсок, мектеп жөнүндөгү алгачкы түшүнүк анын 995 же 996 беттеринен гана кезикмек» — деп жазат. (Г. Н. Волков Этнопедагогика. Чебоксары, 1974. 68-б.). Демек, улуттун теги сыяктуу, анын тарбия маданияты да *тарыхый категория*.

Коллективдүүлүк — элдин тарбия тажрыйбаларынын генезисин өсүп-өнүгүшүн мүнөздөөчү башкы өзгөчөлүк. Ал миллиондогон адамдардын акыл чабыттарынан, турмуштук сабактарынан жаралып, эчен муундардын элегинен өтүп, иргелип тандалып, байып отуруп соңку урпактардын унгулуу дөөлөттөрүнө, тарбия маданиятына айланган. Демек, элдик педагогиканын жаратманы да, мураскери да — эл. Коллективдүүлүк эл өкүлдөрүнүн педагогикалык процесске массалык катышуусун да мүнөздөйт. Ырасында эле, элде баланы тарбиялоо ишине ата-эне менен бирдикте, баланын улуу ага-эжелери, жакын тууган-туушкандары, кошуна-колдор, айыл аксакалдары, бүткүл жамаат катышат. Элдик педагогиканын илимий педагогикадан артыкча башкы касиети — *демократиялуулук*. Чындыгында, эл, элдүүлүк, демократия — мазмуну бирдей өтмө катыш, түгөй түшүнүктөр.

Баарыбызга белгилүү, илимий педагогикалык акылой түздөн-түз педагогдорго гана адрестелет, башкача айтканда, педагогдорго арналган педагогика. Ал эми

элдик педагогика бөбөктөрдөн баштап, өбөктөгөн карыларга чейин баарына тиешелүү, баарына түшүнүктүү билим, өрнөктүү тажрыйба. Анын мазмуну жалпы журттун максат-мүдөөлөрүнө төп жана ортоктош. Ошондуктан, элдик педагогика эчен кылым бою бүтүн улуттун оюна айбат, боюна кайрат берип, анын рухун асылдандырып, белгилүү өлчөмдө улуттук идеологиянын милдетин да өтөп келген.

Асыресе, ар кандай элдик мурастын бедел-кадыры, ички рухий жаратман потенциалы элдин мүдөөсүнө төп келген демократиялык коомдо гана бааланарын турмуш көрсөттү. Алсак, улутубуздун рухунун учугу, таалим-тарбия ишинде айланган, «алтын казыгы» анын элдик педагогикасы экендигин, анын сыр түйүнүн андап, жакшы билбей туруп, улуттун рухий өнүгүшү мүмкүн эмес-тигин азыркы демократиялык шарттарда гана ачык андап-түшүнө баштадык. Ушундан улам азыр жалпы **коомдук** аң-сезимде «элдик чыгармачылык», «элдик акылмандык», «элдик педагогика» сыяктуу элдин энчисине таандык рухий байлыктар ары баалуу, ары ыйык түшүнүктөр катары кабылданууда.

Ал эми кечээки тоталитардык коомдун кыяматтуу саясатынын шарттарында бардык калктар сыяктуу эле кыргыз элинин кылымдап, кыпындайdan куралып, калыптанган, нускалуу каада-салттары менен өрнөктүү үрп-адаттары чет бучкакта, үй тиричилигинде гана колдонулуп, элеттик коңулга сүрүлдү. Ата-тегин билбегендик, ата мурас маданиятын жеригендик интернационалчылыктын, маданияты өскөндүктүн белгиси катары бааланды. Ошентип, сыртыбызды салып улуттук нарк-дөөлөттөрүбүздөн улам ажырап барган сайын улуу муундар менен соңку муундар ортосунда көрүнбөс көшөгө пайда болгон.

Муундан муунга тынымсыз өтүүчүлүк; элдик мурас-тарга, анын ичинде элдик педагогикалык мурастарга да мүнөздүү башкы касиет. Тагыраак айтканда, мурдагы муундар калтырып кеткен акыл-ойлорду, турмуштук тажрыйбаларды соңку муундардын байманасына айландыруу элдик педагогикалык акыл-эстин, практикалык иш-аракеттердин негизги мазмунун түзөт. Ушул ыңгай-дан алып караганда элдик педагогика муундар ортосундагы байланышты бекемдөөнүн, улуттук рухий баалуулуктарды сактоонун бөтөнчө формасы болуп эсептелет. Арийне, адамдан адамга, муундан муунга өрнөктүү акыл-ойлор, салт-жөрөлгөлөр менен бирдикте учур-

га шайкеш келбеген, архаикага айланган терс көрүнүштөр да өтүп турат. Турмуш диалектикасы ушундай.

Ушундан улам, өткөндүн педагогикалык мурастарын үйрөнүү изилдөөчүдөн кумдан алтынды издегендей кылдаттыкты талап кылат. Сокур патриотизмге азгырылып, өткөндү көкөлөтүп, анын дурус-бурушун ылгабай, баарына эле жата калып сыйынууга, улутка болуп көрбөгөндөй улуу касиеттерди жамоо да, элдин эзелтен тутуп келген каада-салт, үрп-адаттарынын баарысын эски деп этибарга албай коюуга да болбойт. Демек, өткөндүн мурастарын, сынчыл педагогикалык, маданий-интеллектуалдык таразага салып, өлчөп, талдап, сабак алгыдай корутунду жасай алган зирек, аналитикалык деңгээл зарыл.

Элдик педагогикалык салттардын турмушта жандуу жашоосун камсыз кылган шарттардын бири — *коомдук пикир*. Баарыга маалым, тигил же бул элдин этикалык эрежелеринин аткарылышын түгөл законго жазууга болбойт. Анын аткарылышы же аткарылбашы, көбүнесе коомдук пикирлердин таасири менен көзөмөлгө алынат. Элдин салтын, этикалык эрежелерин бузган адам ошол элдин өкүлдөрү тарабынан сынга алынат, өзү жашаган чөйрөдө адамгерчилик нарктан чыгып калат. Муну «салтты билбес, санда жок»,— деген кыргыз макалы таасын туюнтуп турат. Ушундан улам ата бабаларыбыз өзүнүн жүрүм-турумун коомдо кабыл алынган эреже-жоболорго ылайык баалап, жөнгө салууга аракет кылган. Кыргыздардын аң-сезиминдеги ушундай бөтөнчөлүктөрдү көрүнүктүү психолог Лурия да туура байкап: «Көп учурда алар өздөрүнүн керт башынын касиеттерин коюлган талаптар менен нормаларга салып баалашат. Өздөрүнүн жүрүм-турумун, мүнөздөрүн сыпаттоодо өздөрү жөнүндөгү башкалардын пикирлерине таянышат» — деп корутунду чыгарган.

Элдик педагогика — баарыдан мурда тарбиялоо, окутуу жөнүндөгү эмпирикалык билимдердин, усул-ыкмалардын системасы. Анда илимий педагогикадагыдай тигил же бул педагогикалык кубулуштун купуя сырын чечмелеген терминдер да, принциптер да, баш-аягы калыпка салынган жалпылама теориялар да жок. Элдик педагогикалык билимдер, оозеки чыгармаларда, каада-салттарда, үрп-адаттарда, материалдык-маданий эстеликтерде идея, тажрыйба, факт, маалымат формасында орун алган. Ал булактардын далдаасына катылган даанышман ойлорду, таасын тажрыйбаларды иргеп, алар-

ды таалим-тарбиялык маңызына жараша сыпаттап, тарыхый маалыматтар менен бекемдеп, тарбиялоонун мыйзам, жоболоруна ылайык реконструкциялап өтмүштүн педагогикалык системасын түзүү толук мүмкүн.

Элдик педагогикага мүнөздүү бөтөнчөлүктөрдүн бири — *синкретизм*. Бул термин кыргыз тилинде «биригишкен», «айкалышкан» деген түшүнүктү билдирет. Элдин таалим-тарбиялык жөрөлгөлөрү эл турмушунун бардык тарабын: коомдун саясий-экономикалык түзүлүшүн, элдин диний ишенимдерин, салт-санаа, үрп-адаттарын, тиричилик-чарбалык иш-аракеттерин, коомдук жүрүм-турум нормаларын ж. б. өз ара айкалышта чагылдырып көрсөтөт. Мындай адам баласынын жашоосунун негизги мазмунун түзгөн социалдык кубулуштардын, ар бир этноско таандык айырмачылыгы, бир эле мезгилде ошол этностун педагогикалык маданиятынын мазмунун түзөт. Демек, элдик педагогика, сөздүн кеңири манисинде, эл турмушунун туундусу, элдин жашоо мүнөзү эле эмес, миң-миңдеген жылдар бою ошол жашоо мүнөз калыптаган дүнүйө.

§ 4. Этнопедагогика илиминин тармактары, анын башка илимдер менен байланышы

Ар кандай эле илимде ага таандык илимий маалыматтарды изилдөө объектиси, методдору, таанымдык маанисине карай жиктөө (дифференциялоо) салттуу көрүнүшкө айланган. Мындай зарылдык кай бир илимде анын түптөлүү башатында эле пайда болсо, кай бир илимде түрдүү багыттагы илимий маалыматтардын эбегейсиз көп топтолушунан жана таанып-билүү сферасынын кеңейишинен улам келип чыгат.

Алсак, тил илиминин фонетика, лексика, морфология, синтаксис сыяктуу салааларга бөлүнүшү бул илимдин таануу тармактарынын объективдүү бөтөнчөлүктөрүнөн улам келип чыккан. Ал эми философия илиминен эстетика, этика сыяктуу өз алдынча илимдердин бөлүнүп чыгышы, анын изилдөө сфераларынын улам кеңейип олтургандыгы, бул багыттагы илимий маалыматтардын арбын топтолушу менен түшүндүрүлөт.

Этнопедагогика башка илимдерге салыштырмалуу жаш, калыптануу жолундагы илим. Ушундан улам этнопедагогикалык билимдер так жиктелип, түрдүү тармактарга бөлүнө элек, үстүрт караганда мындай ишти

жүзөгө ашырууга өбөлгө болчу жагдайлар деле даана байкалбайт.

Арийне, илимий маалыматтарды дифференциялоо баарыдан мурда ал илимдин стратегиялык иликтөө багыттарын аныктоо үчүн зарыл. Ушул жүйөлүү аргументтерге жана этнопедагогикалык билимдердин таанымдык бөтөнчөлүктөрүнө, колдо болгон этнопедагогикалык илимий маалыматтарга таянуу менен анын келечектүү илимий багыттарын шарттуу түрдө төмөнкүдөй тармактарга бөлүп кароого болот.

Тарыхый этнопедагогика — тигил же бул элдин педагогикалык маданиятынын тарыхын, кенч-казыналарын, булактарын, өсүп-өнүгүү жолдорун изилдөөнү көзөмөл тутат. Азыркы этнопедагогикалык изилдөөлөрдүн дээрлик көпчүлүгү ушул өңүттө жазылган.

Салыштырма этнопедагогика — ар кандай элдердин педагогикалык маданият чөйрөсүндөгү карым-катнашын, алардын педагогикалык маданияттарынын ортосундагы жалпылыктарды жана бөтөнчөлүктөрдү иликтейт. Этнопедагогиканын бул тармагынын артыкчылыгы мында; биринчиден, ал тигил же бул улуттун педагогикалык маданиятын ашкере даңазалабай, адилет баалайт; экинчиден, ар кандай элдердин педагогикалык маданияттарынын ортосундагы жалпылыктарды жана бөтөнчөлүктөрдү ачык, так аныктайт. Салыштырма этнопедагогиканын түптөлүшүнө негиз болгон изилдөөлөрдүн катарына Г. Н. Волковдун «Этнопедагогика» (1974), В. Ф. Афанасьевдин «Ыраакы Чыгыш жана Сибирь элдеринин этнопедагогикасы» (1979), А. Э. Измайловдун «Элдик педагогика: Орто Азия жана Казакстан элдеринин педагогикалык көз караштары» (1990) сыяктуу эмгектерин кошууга болот.

Этнодидактика — бул элдин окутуу, билим берүү жөнүндөгү көз караштарын, элдик эмпирикалык билимдердин мазмунун жана аны муундарга мурастоонун принциптерин, усулдарын формаларын изилдөөчү этнопедагогикалык билимдердин өзгөчө компоненти.

Практикалык этнопедагогика — бул элдик педагогиканын өрнөктүү идеяларын жана салттарын үй-бүлөдө, окуу-тарбия мекемелеринде жемиштүү пайдалануунун, кайра жаратуунун теориялык жана методикалык негиздерин иштеп чыгат. Азыркы мезгил жаш муундарды тарбиялоо процессин жалпы адамзаттык жана нагыз улуттук дөөлөттөрдүн негизинде өркүндөтүү талабын коюп олтурат.

Бул иш окумуштуулар менен практик-мугалимдердин биргелешкен интенсивдүү иш-аракети аркылуу гана ишке ашат. Кийинки мезгилде М. Р. Рахимова, Т. В. Панкова тарабынан даярдалган «Кыргыз эл педагогикасы» боюнча окуу-методикалык колдонмону (1994), А. Алимбековдун «Кыргыз этнопедагогикасы» (1993) боюнча жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган окуу программасын бул багыттагы алгачкы саамалыктар катары кароого болот.

Бардык илимдер сыяктуу эле, этнопедагогика да башка илимдер менен тыгыз байланышта өнүгөт. Ар кандай элдин салттуу тарбия маданиятынын тарыхы аны жараткан жана колдонгон элдин тарыхы менен түздөн-түз байланышта, ошондуктан аларды бири-биринен бөлүп кароого болбойт. Элдин тарыхын билбей туруп, анын тарбия маданиятынын тарыхын изилдөөгө мүмкүн болбогондой эле, элдин тарбиялоо маданиятынын тарыхын билбей туруп, анын тарыхын изилдөө мүмкүн эмес. Этнопедагогика жана тарых илимдеринин өз ара байланышы ушундай мыйзам ченемдүү жагдайлар менен мүнөздөлөт.

Тарыхый билимдердин өзгөчө салаасы — бул элдик *этногония*. Элдик этногония илимин окумуштуулар элдердин, улут, урук, уруулардын теги, башка этникалык группалар менен алака-катнаштары, калыптанышы жөнүндөгү элдин эсинде оозеки санжыра формасында сакталып, муундан-муунга өтүп келген тарыхый билимдердин тутуму катары мүнөздөшөт.

Адатта, тигил же бул урук, уруунун оозеки тарыхы муундардын хронологиялык өсүп-өнүгүшүнүн кургак баяны эмес. Анда, баарыдан мурда улуу муундардын турмуш тиричилиги, маданияты, эмгек ишмердиктери, салттары сонку муундар үчүн үлгү, сабак катары санатталып айтылат.

Ушул ыңгайдан караганда элдик этногония илими этнопедагогикалык изилдөөлөр үчүн ар тараптуу маалыматтарды гана бербестен, конкреттүү урук, уруулардын педагогикалык маданияттарындагы бетөнчөлүктөрдү айра таанып-билүүгө да жардам берет.

Элдин тарыхы менен тарбиялоонун тарыхын байлаштырып изилдөөдө тарых илиминин маанилүү бөлүгү болгон *археологиянын* маалыматтары да чоң роль ойнойт. Байыркы замандарда курулуп, кийин чалдыбарга айланган шаарларды жана байыркы көрүстөндөрдү, казуунун натыйжасында табылган археологиялык

материалдар (кийим-кечек, идиш-аяк, курал-жарак, архитектуралык стиль, ар кыл жасалга буюмдар, жазуулар) эзелки доорлордо жашаган элдердин аалам түшүнүктөрү, үрп-адаттары, каада-салттары, турмуш-тиричилиги, маданияты боюнча тарыхый этнопедагогикалык мазмундагы бай маалыматтарды берет.

Этнопедагогика этнография менен тектеш, өтмө катар байланыштагы илим. Ушундан улам этнопедагогика этнография илиминин бир салаасы деген акыйкаттан алыс, калпыс пикирлер да айтыла калып жүрөт. (Г Комарова. «О понятии «этнопедагогика» в советской этнографической и педагогической науке». В кн.: Изучение преемственности этнокультурных явлений. М., 1980. 202—215-б.).

Адатта, ар кандай илимдин бөтөнчөлүгүн, өз алдынчалыгын ошол илимге таандык көз караштардын, изилденүүчү объектилердин жана аларды иликтөөгө шайкеш келген усулдардын бирдиктүүлүгү түзөт.

Академик Г. Н. Волков таасын белгилегендей, «Этнопедагогиканын объектиси нагыз педагогикалык кубулуштар. Ал эми аларды таанып-билүүдө кайсы бир өлчөмдө этнография илиминин усулдары да колдонулат. Бирок, ал усулдар педагогикалык проблеманы чечмелөөгө багытталгандыктан, педагогикалык түшүнүктөр менен толукталып, бөтөнчө мазмунга ээ болот». (Г. Н. Волков. «Этнопедагогика» 1974, 9-б.).

Ырасында эле, этнопедагогика илиминин мазмунун нукура педагогикалык түшүнүктөр түзөт, ал эми этнографиялык терминдер кошумча гана роль ойнойт. Тагыраак айтканда этнопедагогика илиминде үрп-адат, каада-салт, уруулук байланыш сыяктуу кубулуштар педагогикалык маңызына жана тарбиялык таасирине карай талданып, чечмеленет.

Этнопедагогикадагы негизги проблема улуттардын тарбиялоо системасы, анын натыйжасында калыптанган улуттук мүнөздүн бөтөнчөлүгү. Мындай маселелерди таануу талдоо үчүн этнография илиминин чамасы чарк. Бул жагдайды көрүнүктүү этнограф М. Косвен туура баамдап, адилеттүү пикир айткан. Окумуштуунун ою боюнча этнографтар балдар турмушуна, тарбия маселелерине байланышкан кубулуштарды сырткы белгилерине карай үстүрт гана изилдейт, ал эми алардын ички маңызын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн талдоо, чечмелөө ар тараптуу педагогикалык жана психологиялык билимди талап этет. (Проблема воспитания и психология

ребенка в свете этнографического материала». — «Советская этнография», журналы, 1946, № 2).

Ошондой болсо да, этнографиялык изилдөөлөрдөгү ар кандай элдердин салттуу тарбия маданиятына байланышкан баалуу илимий маалыматтарды эске албай коюуга болбойт. Мындай мазмундагы эмгектердин айрымдарын алып көрөлү. М. Мид. Культура и мир детства. — М., 1990; А. Л. Троицкая. Рождение и первые годы жизни ребенка у таджиков долины Зеравшан. «Советская этнография», журналы, 1935, № 6; М. Косвен, Отрочество. // «Советская этнография» журналы, 1935, № 2; см. С. М. Абрамзон. «Рождение и детство киргизского ребенка». МАЭ XII, М., — Л., 1949; Я. С. Смирнова «Аталычество и усыновление у абхазов в XIX и XX вв., // «Советская этнография» журналы, 1937, № 4; Ш. Б. Аннаклычев. Рождение и воспитание детей у туркменов в прошлом. «Известия АН Туркменской ССР», 1958, № 1; Д. Б. Стракач. Традиции трудового воспитания у народов Таймыра в наше время. // «Советская этнография» журналы, 1962, № 3; А. А. Жумагулов. «Некоторые обычаи и обряды дореволюционной кыргызской семьи». Известия АН Киргизской ССР», 1959, т. 1; А. Акматалиев. Баба салты, Эне адеби, — Бишкек, 1994.

Дүйнөдө ар бир эл атанган элдин табият, коом, акыл-эс, адам жана анын арнети тууралуу түшүнүктөрүнүн өзөгүн түзгөн өзүнө таандык салттуу философиясы бар. Муундан муунга мурасталып келген элдик педагогикалык акыл-ойлор, салт-сабактар элдин ошол дүйнө туюму, дүйнө түшүнүгү, дүйнө таанымы менен тамырлаш өзгөрөт. Кыргыз педагогикалык маданиятынын кыртышы, өзөгү анын алда небак иштелип бүткөн Теңир тааным философиясында жатат. Теңирчилик философиясы боюнча адис изилдөөчү Ч. Өмүралиевдин образдуу сөзү менен айтканда: «... өз элиндин не тарыхына, маданиятына, адебине, ишенимине, ыймандык дөөлөттөрүнө, бай руханына, айтор, материя-идея деп аталган Уч-түптүн арасында жаадай керилген жашоонун кай-кай салаасына кайрылба Теңир таанымы түзөт» (Ч. Өмүралиев, Теңирчилик. Б., 1994, 29-б.). Демек, этнопедагогика жана этнофилософия илимдери биргелишип чечмелөөчү орток проблемалар арбын.

Буга кошумчалай кетчүү нерсе, түп заманда түптөлүп дүйнө түшүнүктөрүнүн өнүгүп-өркүндөп, улам соңку жандарга түгөлдөнүп жетиши — элдик тарбиялоо системасынын жемиши.

Этнопсихология менен этнопедагогика илимдери дагы бири-бири менен табигый тыгыз байланыштагы, бирин-бири толуктап турган тутумдаш илимдер. Жалпылап айтканда, этнопсихология тигил же бул улутка таандык акыл-эс, кыял-жорук, кулк-мүнөз, жүрүм-турум жаатында муундан-муунга өтүп, өнөкөткө айланган көнүмүш адаттардын ички табиятын изилдөөчү илим катары белгилүү. Ал эми улуттун турпатына таандык жогоркудай стереотиптер менен автостереотиптерге улуттук тарбиялоонун программасынын бийик мерчемдеринен туруп талдоо жүргүзүү, алардын турмушка кедерги болчу жактарын сындап, өрнөк болчу жерлерин өркүндөтүп, соңку муундардын байманасына айландыруу этнопедагогикалык изилдөөлөрдүн башкы максаты.

Изилдөө объектилеринин жалпылыгы жагынан этнопедагогикага эң жакын илим—*фольклористика* (фольклор таануу). Жаш муундардын туюнуу, кабылдоо сезимине жалпы элдик сапатты, адистүүлүктү, боорукердикти байыр алдыруу кудурети, аларды идеалдарга тарбиялап келгендиги боюнча фольклор—нагыз элдик педагогика. Ушундан улам, оозеки чыгармалар аркылуу улуттук педагогиканын башат-тамырларына кайрылуу этнопедагогика илиминде мурдатан эле салтка айланган көрүнүш. Акыркы отуз жыл ичиндеги этнопедагогикалык эмгектердин басымдуу көпчүлүгү да элдик оозеки чыгармалардын материалында жазылган. Ал эми венгриялык этнопедагог-изилдөөчүлөр тарбиялоонун фольклордук концепциясын түзүп чыгуу зарылдыгын өзгөчө белгилешет.

Алардын эмгектеринде «элдик педагогика» жана «фольклордук педагогика» бир бүтүн, түгөй түшүнүктөр катары каралат (С. Стоян, П. Александр. Педагогика и фольклор. Педагогическая мысль народа, отраженная в пословицах и поговорках. — Бухарест, 1978).

Айрым этнопедагогикалык кубулуштардын маңызын чечмелөөдө этнопедагогика *лингвистикалык* изилдөөлөргө да кеңири таянат. Анткени, элдик педагогиканын башаты эне тилде. Элдин мурунку, азыркы жана келечек муундарын бир улуу, тарыхый бүтүндүккө бириктирүүчү, эң жандуу, эң бай, эң күчтүү байланыш каражаты—тил. Бул айтылгандардын баары этнопедагогиканын өзүнө таандык объектиси, предмети, иликтөө проблемалары болгону менен, анын эл таануу илимдеринин баары менен тыгыз байланышы бар экендигин тастыктап турат. Этнопедагогиканын башка тектеш

илимдерден артыкча белгиси, ал тигил же бул жалпы маданий жана социалдык кубулушту жекече, б. а. улуттук руханий өнүгүү процессиндеги жаратмандык кудурет-күчүнө карап баалайт жана чечмелейт.

Этнопедагогиканын башка илимдер менен байланышы көп кырдуу, ал төмөнкүдөй жолдор аркылуу ишке ашат:

— башка илимдер тарабынан табылган материалдык жана руханий маданияттын эстеликтерин, кенч-казына, булактарын чыгармачылык менен өздөштүрөт (тарыхый даректер, археологиялык табылгалар, жаңы табылган фольклордук чыгармалар ж. б.);

— айрым педагогикалык кубулуштарды чечмелөөдө тектеш илимдерге таандык терминдерди, түшүнүктөрдү, иликтөө усулдарын колдонот (этнофилософиялык, этнографиялык, этнолингвистикалык, этнопсихологиялык терминдер, түшүнүктөр, усулдар);

— улуттун менталитети, идеологиясы сыяктуу жалпы маселелерди иликтөө бир же бир нече илимдердин биргелешкен иштиктүү аракетин талап кылат (бул этнопедагогика, этнофилософия, этнопсихология илимдери үчүн жалпы проблема). Бирок, этнопедагогика башка илимдердин материалдарын даяр түрүндө колдонбойт. Алар окутуу тарбиялоонун бийик чен-өлчөмдөрү менен терең андалып, талданып, нукура педагогикалык мазмунга ээ болот, б. а. этнопедагогикага таандык айырмалуу чектери ачык, так аныкталат.

§ 5. Классикалык илимий педагогика жана элдин таалим-тарбия тажрыйбалары

Элдин таалим-тарбия тажрыйбаларын изилдөө иши «элдик педагогика» жана «этнопедагогика» түшүнүктөрү пайда болгондон алда качан мурда эле башталган. Элдик педагогика боюнча алгачкы изилдөөлөр илимий педагогиканын калыптануу, түптөлүү дооруна туура келет. Башкача айтканда, элдин таалим-тарбия тажрыйбалары, көз караштары илимий педагогиканын өсүп-өнүгүшү үчүн башат, булак катары кызмат кылган. Тарыхта элдин педагогикалык ой казынасынан азык албаган бир да улуу педагог жок. Улуу, классик педагогдордун өмүр таржымалы менен педагогикалык көз караштарына астейдил талдоо жүргүзгөн Г. Н. Волков: «Элдик педагогдор дайыма улуу болушкан, ал эми улуу педагогдор дайыма элдик болушкан»,— деген тыя-

накка келген. Бул аныктама баардык доорлордогу, бардык мезгилдердеги улуу педагогдорго мүнөздүү. Анткени, элдин педагогикалык мурастарына карата мамилесинде, алардын баарына мүнөздүү төмөнкүдөй жалпылыктар бар. Биринчиден, алардын баары адам өмүрүнүн башкы дөөлөтү өз элине кызмат кылуу деп эсептешип, өмүрүн өз элинин тагдыры менен тыгыз байланышта карашкан, экинчиден, карапайым калктын жай турмушунан жаралган адат-салттар менен рухий нарк-дөөлөттөргө урмат менен мамиле жасашкан жана астейдил үйрөнүүгө далалат кылышкан, башкалардан да ошону талап этишкен. Үчүнчүдөн, алар дүйнөнү сүрөткердин көзү менен көрүп, жүрөгү менен кабылдап, балдар үчүн элдик оозеки чыгармалардын үлгүсүндө көркөм дөөлөттөрдү жаратууну педагогикалык чыгармачылыктын өзгөчө компоненти катары карашкан. Башкача айтканда, элдик педагогикалык тажрыйбаларды үйрөнүү менен гана чектелбестен, аны ар тараптуу байытууга бараандуу салым кошушкан.

Алсак, чех элинин улуу педагогу, педагогика илиминин негиздөөчүсү Я. А. Коменский өз элинин оозеки чыгармаларын элдин руханий дүйнөсүн, интеллектуалдык маданиятын өстүрүп-өнүктүрүүнүн пайдубалы катары караган. Анын пикири боюнча, нагыз элдик руханий асылдыктарга сугарылбаган инсан өз элинин чыныгы атуулу боло албайт.

Ал, элдин рухий өнүгүшүнүн өзгөчө фактору — эне тил деп эсептеп, адамзат иштеп чыккан бардык билим, акыл-кеңчерди жалпыга эне тилинде билгизүүнүн пансофиялык окуусун иштеп чыккан. Я. А. Коменский үчүн элдин акылман учкул ойлору талаш-тартышты талап кылбаган эң акыркы чындык. Ошондуктан, ал кандайдыр бир илимий педагогикалык жоболорду негиздөөдө, анын таяныч башаты катары макал-лакаптарга кайрылган. Макал-лакаптардан түзүлгөн эң алгачкы этнопедагогикалык хрестоматия да Я. А. Коменскийдин энчисине туура келет. Бул багыттагы анын «Улгайган чехтердин акылмандыгы» аттуу жыйнагы өзгөчө кызыгууну туудурат.

Я. А. Коменский элдик педагогикалык акыл-ойлорду жыйноо, изилдөө менен гана чектелбестен, анын негизинде окутуу-тарбиялоонун оригиналдуу системасын түзүүгө да жетишкен. Алсак, анын атактуу «Энелер мектеби» аттуу мектеп жашына чейинки балдарды тарбиялоо үчүн колдонмосу кадимки карапайым энелердин

тарбия тажрыйбаларын жалпылоонун негизинде жаралган. Элдин маданий салттарынын духуна сугарылган эне тилиндеги элдик мектептерди түзүү швейцариялык улуу педагог И. Г. Песталоццинин педагогикалык ишмердүүлүгүнүн башкы максаты болгон. Анын ою боюнча мектептеги билим берүү, тарбиялоо иши элдик, үй-бүлөлүк маданиятка негизделбесе, акыры келип адамдардын жан дүйнөсүндөгү жасалмалуулукту, жардылыкты пайда кылат.

И. Г. Песталоцци көбүнчө карапайым үй-бүлөлөрдүн таалим-тарбия тажрыйбаларында калыптанган балдардын адеп-ахлак маданиятын, эмгекке жөндөмдүүлүгүн, дене күчүн, акыл-эсин өстүрүүгө багытталган элементардык эреже-жоболорду өзүнүн баарыга белгилүү болгон башталгыч билим берүү теориясын иштеп чыгууда устаттык менен пайдаланган. Ошентип, ал карапайым элди илимге, ал эми илимди элге жакындаштырууга далалат кылган. Ал тургай жөнөкөй эле сабаттуу дыйкан эне өз баласын өзү окутуп алууга ылайыкташтырылган «Энелер үчүн китеп» деп аталган колдонмо да жазган.

Гуманист-педагог баланын бакыбат өсүп-өнүгүүсү үчүн табигый ата-энелик мамилени, мээримди эч нерсе менен алмаштыргыс гүлазык катары караган. Ал көбүнчө жетим балдар менен иштегендиктен, мектепте дайыма үй-бүлөдөгүдөй мамилени, табигый жылуулукту сактоого аракет кылган. Өзүнүн бул тажрыйбасы жөнүндө эмгектеринин биринде мындайча эскерет: «Таңдан кечке алардын арасында болдум. Алардын дене бою, жан дүйнөсү үчүн жагымдуу болгондордун бардыгы менин колумдан жаралып жатты. Зарыл болгон колдоо менен көмөктү, аталык акыл-насаат кептерди да алар менден алып турушту. Колубузга колубуз биригип, көзүбүзгө көзүбүз кадалып турду. Ыйласак, бирге ыйлап, күлсөк чогуу күлүп, бирге оокаттанып, бирге ичип-жедик. Алардын саламат кезинде башында, сыр-зоо кезинде кашында турдум». (Чыг. II том. М., 1984, .12-б.). Ошентип, И. Г. Песталоцци элдик педагог-тарбиячы болуунун чыныгы үлгүсүн көрсөткөн.

Элдин педагогикалык тажрыйбаларынын улуттун адат катары калыптанышындагы, анын келечек тагдырындагы чечүүчү ордун акыл калчап, ар тараптуу ачып-көзүндө орус элинин улуу педагогу К. Д. Ушинскийдин үлгүсүн өзгөчө.

XIX кылымда Россияда дворяндар үй-бүлөлөрү менен «элиталык» мектептердин иш практикасында фран-

цуз жана немец элдеринин тарбия маданияты артыкча бааланып, аларды ыгы жок, түздөн-түз үлгү тутуу тенденциясы күчөп турган. Мына ушундай кырдаалда К. Д. Ушинский элдин келечеги жөнүндө кенен ойлонуп, коомдук аң-сезимдеги космополиттик көз караштар менен ачык күрөшкө чыккан.

Ал өзүнүн курч макалаларында ар бир элдин тарыхы, тагдыры менен тамырлаш, түптүү тарбия маданияты бар экендигин, жаш муундарды тарбиялоо процессин андан ажыратуу орду толгус чоң трагедия экендигин таамай, так түшүндүрөт. Бул жөнүндө өзүнүн «Орус тарбиясындагы нравалык элементтер» аттуу макаласында: «Биз таалим-тарбияны ойлоп чыгууга кур бекер эле умтулуп жатабыз. Ал орус эли канча кылым жашаган болсо, ошондон бери жашап келе жатат. Ал эл менен бирге жаралып, бирге өсүп, анын тарых таржымалынын дурус жана буруш жактарын түгөл чагылдырып турат. Бул, бирин экинчиси улап, Россиянын жаш муундары өсүп жаткан кыртыш болуп саналат. Ошол таалим-тарбиянын эреже-талаптарынын күчтүү жана чабал жактарына зирек кароо менен, аны кубаттоо жана өркүндөтүү керек»,— деп жазган. (Чыгармалар жыйнагы. 2-том. 482-б. М., 1948).

К. Д. Ушинскийдин пикири боюнча, нукура тарбия балдардын улуттук сыймыгын өнүктүрүүгө багытталууга тийиш. Бирок ал башка элдерди жек көрүүгө, кемсинтүүгө таянган элементтерден оолак болууга тийиш.

Улуу педагог карапайым элдин рухий жаратмандык кудуретине терең ишенген. Ал: «Биздин азыр сүйлөп жаткан, мазмунунун тереңдигин эмгиче өлчөп бүтө албай жаткан тилибизди да ошол эл түзгөн... Элден эң сонун таамай айтылган сөздөр, терең мазмундуу лакаптар да чыгат. Ошолордун мазмуну бүгүнкү илимпоз филологду да, философту да, анын тереңдиги ар бир адамды таң калтырат, тамшандырат»,— деп белгилейт. (Чыгармалар жыйнагы. 2-том. 311-б. М., 1948).

К. Д. Ушинский элдик оозеки чыгармалардын таалим-тарбиялык маңызын ар тараптуу ачып көрсөтүү менен бирге, аларды мектепте билим берүү процессинде, өзгөчө окуу китептерин түзүүдө пайдалануунун чыныгы үлгүсүн көрсөткөн. Анын «Балдар дүйнөсү», «Эне тил» аттуу окуу китептеринде балдарда улуттук рухий маданиятты түптөөгө өбөлгө болуучу элдик ырлар, жомоктор, уламыштар, этикалык мазмундагы кыска аңгемелер дыкаттык менен пайдаланылган. Ушундан улам ал

китептер Россиянын бир нече муунун тарбиялоого кызмат кылып, сөздүн түз маанисинде «элдик китептерге» айланган.

Орус элинин улуу гуманист жазуучусу Л. Н. Толстой окутуу-тарбиялоо жаатындагы орошон ойлордун ээси. Ал бала чагынан кыштактын карапайым калкы, асыресе, үй кызматчылары менен аралашып, алардын адамгерчиликтүү жорук-жосундарын көрүп, айырмалуу каада-салттарына кызыгып, мукамдуу кеп-сөздөрүнө кулак төшөп, алар менен камыр-жумур чоңойгон. Демек, улуу жазуучунун ачык-айкын демократиялык көз караштары, карапайым элдин руханий дүйнөсүнө болгон кызыгуусу, урмат-ызаат сезимдери ошол бала чагында эле көрөңгөлөнгөн. Бул жөнүндө анын мындай деп жазганы бар: «Үй-бүлөдөгү шарт-жагдай, ата-энелердин олдоксон мамилелери, талаачылык иштери, айыл жеринин оюн-зооктору — кандай гана болбосун таалим-тарбиянын башкы негиздери болуп саналат».

Лев Николаевич, айталы, эч качан окуу көрбөгөн дыйкан баласын беш жашынан гувернёрдон таалим алган шаардык балага салыштырып: «Биринчиси акыл жагынан да, билим жагынан да ар дайым артыкчылык кылат» — деген тыянакка келген. Ал карапайым элдин тарбия маданиятын жогору баалоо менен, аны жалпылап изилдөө иши колго алынбай келе жаткандыгын өкүнүч менен белгилеген: «Педагогиканын бул али таржымалданбаган тарыхын үйрөнүү кыйла таасирдүү болор эле — деп жазат ал, — не бир чыгаан абстрактуу философ да ата-энелер, эже-агалар, коңшу-колондор колдонгон тарбиялык ыкмалардан таба турган негиздердин 100 дөн бирин таап бере алаар бекен?». (Тандалган педагогикалык эмгектери. 113-б. М. 1958).

Л. Н. Толстой бул проблема боюнча атайын китеп жазууну да максат кылган, атап айтканда, ал «Дыйкандар педагогикасы үчүн кыскача очерк» жазууга киришип, анда чагылдырылуучу материалдардын кыскача тезисин түзгөн. Бул эмгегинде ал кадимки жай турмушта адамдар адат-салттарга, жакшы жүрүш-туруштун эреже-жоболоруна, өнөргө, ой жүгүртүүгө, баарлашуу маданиятына кандайча үйрөнүшөт — деген суроолордун үйүнүн чечүүнү максат кылган. Толстойдун бул изги тилеги ишке ашпаса да, анын бул багыттагы ой-жоромолдорун жалпы адамзаттык асылнааркка айланган көркөм чыгармаларынан, ошондой эле балдар окуусуна ба-

гышталган «Улуттук алиппе», «Жаны алиппе», «Орус балдары үчүн көркөм окуу» сыяктуу окуу китептеринен таасын байкоого болот.

Элдик педагогиканын маанисин терең түшүнүү совет мезгилиндеги чыгаан педагогдордун мурастарына да мүнөздүү. Көрүнүктүү педагог Н. К. Крупская ар бир элдин өзүнө таандык салттуу тарбия маданияты, руханий дөөлөттөрү эркин өнүккөн мамлекетте гана чыныгы демократия, нагыз интернационализм болот деп эсептеп, улуттук маданиятка текебер мамиле кылган нигилисттерге ар дайым каршы турган.

Ал кызмат абалына байланыштуу дээрлик бардык республикаларда болуп, ар кандай улуттардын маданий өзгөчөлүктөрү, тарбия салттары менен жакындан таанышып, алар жөнүндө өз эмгектеринде суктануу, урматтоо менен жазат. Анын эмгектеринен — «Татарлар балдарга өтө мээримдүү мамиле кылышат», «Коми балдары адабий чыгармачылыкка өтө шыктуу келишет», — деген ж. б. ушул сыяктуу этнопедагогикалык мүнөздөгү саптарды окууга болот.

Совет мезгилинин алгачкы жылдары мектепте балдарды кайсы тилде окутуу керек деген маселе да айрым олку-солкулуктарды пайда кылган. Н. К. Крупская бул маселенин түп-жайы жөнүндө терең ой жүгүртүп, баланы кичине кезинен эле эне тилинде окутуу аны рухий жактан өнүктүрүүнүн эң зарыл шарты деп түшүндүрөт.

А. С. Макаренко терең ойчул, чебер педагог катары элдин салттуу тарбия маданиятын кадимки окуу-тарбия мекемелериндеги тарбиялоо процессинин жандуу компоненти катары эсептеген. Баарыбызга белгилүү болгондой, анын педагогикалык ишмердүүлүгү жашы жете элек кылмышкерлерди тарбиялоо менен түздөн-түз байланышта болгон. Турмуштун туура жолунан адашкан ошол улан-кыздарды адамча жашоонун түз жолуна салуу үчүн эл ичинде көп кылымдап баракталып, сакталып келген ыймандык-этикалык адат-салттарды алардын жүрүм-турум нормасына айландыруу үчүн ал эбегейсиз чоң чыгармачылык мээнет кылган. Анын өз тажрыйбасы жөнүндөгү эмгектеринен славян элдеринин «Игорь кошууну жөнүндө сөз», «Владимир Мономахтын айткандары» сыяктуу улуу эстеликтериндеги тарбиялык осуят, насыяттардын духу ачык-айкын сезилип турат.

А. С. Макаренко бардык башка улуу педагогдор сыяктуу эле педагогиканы өткөн диалектикалык илим катары эсептеп, аны «элдик» жана «илимий» деп экиге

бөлүүдөн алыс болгон. Ошону менен бирге эле, анын ою боюнча элдин педагогикалык маданияты элдин өсүп-өнүгүүсүнүн тарыхы, социалдык-психологиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүнө ылайык тынымсыз өсүп-өнүгүп туруусу зарыл. Жаңы педагогика элдик педагогикалык акыл-ойлор менен новатордук ой жүгүртүүлөрдүн ширендисинен түзүлөт. Ал мына ушундай нуктагы педагогиканы иштеп чыгууга аракет кылган. Анын «Ата-эңелер үчүн китеп» деп аталган лекцияларынын топтомун бул максаттын алгачкы майнабы катары кароого болот.

В. А. Сухомлинский педагог-практик катары элдин таалим-тарбия салттарынын түпкү маңызын, алардын тарбия процессиндеги ордун терең түшүнгөн, аны мектептин окуу-тарбия ишинде пайдалануунун чыныгы үлгүсүн көрсөткөн.

Ырасында эле, анын педагогикалык системасына үстүрт өн эле серп салган адам алардын негизги өзөгүн украин элинин бай тарбиялык салттарына негизделгендигине айныбай ынанат. В. А. Сухомлинский ар кандай мектептеги тарбиялык иштин жемиштүүлүгү, таасирдүүлүгү элдик педагогиканын бай кенч-казыналарын өздөштүрүүгө, пайдаланууга байланыштуу болооруна бекем ишенген. Атактуу этнопедагог Г. Н. Волковго жазган катында ал мындай дейт: «Элдик педагогика жөнүндө ушул күнгө чейин эч ким олуттуу ойлонгон эмес. Азыркы педагогика илиминдеги жана иш практикасындагы көп өксүктөрдүн тамыры дал мына ушунда. Менин терең ишенишимде, элдик педагогика — бул элдин рухий турмушунун өзөк-тамыры». (Г. Н. Волковго жазган катынан. 20 декабрь 1960-ж.). Андан ары элдин педагогикалык маданиятты сактоо, өнүктүрүү, байытуу педагог - окумуштуулардын, практик - мугалимдердин, жалпы эле калайык калктын эң ыйык парзы, милдети экендигин өзгөчө белгилейт.

В. А. Сухомлинский педагогиканын элдүүлүгүн педагогдордун жана педагогика илиминин элдин рухий көрөңгөсүн байытууга ак дилден кызмат кылуусунан көргөн. Өзүнүн агартуу ишиндеги 35 жылдык ак кызматы аркылуу ал чыныгы элдик педагогдун үлгүсүн көрсөткөн. Атап айтканда, анын иш тажрыйбасында элдик педагогиканын таалим-тарбия каражаттарынын мүмкүнчүлүктөрү толук пайдаланылган. Алсак, ал жетектеген Павлыш орто мектебинин педагогдору элдик жомокторсуз тарбия иши эч качан максатына жетпейт деп эсептешкен жана аны пайдалануунун түрдүү фор-

маларын иштеп чыгышкан. Көрүнүктүү педагогдун «Көнүлдү көкөлөтүүчү мектеп», «Көк асман алдындагы мектеп» сыяктуу идеялары, тажрыйбалары да элдин тарбия салттары менен терең үндөшүп турат.

§ 6. Этнопедагогикалык изилдөөлөрдүн тарыхы жана азыркы абалы

Элдин таалим-тарбиялык тажрыйбаларын иликтөө чет элдик илимде XX кылымдын башында эле башталган. Бул багыттагы изилдөөлөрдүн катарына А. А. Тоддун «Алгачкы үй-бүлөлөрдүн тарбия каражаттары» (1913), А. Ф. Чемберлендин «Бала жана балалык жөнүндөгү элдик ой жүгүртүүлөр» (1913), У. Д. Хамблинин «Алгачкы адамдардагы тарбиянын келип чыгышы» (1926), К. Войленин «Негрлердин педагогикасы» (1928), Г. Вамлердин «Тами элинин педагогикасы» (1913) сыяктуу эмгектерин кошууга болот.

Советтик педагогика илиминде элдин таалим-тарбия тажрыйбаларын өтө татаал жана көп кырдуу педагогикалык кубулуш катары этнопедагогикалык өнүктө терең изилдөө ушул кылымдын 50-жылдарынын башынан башталып, азыр да улантылууда. Албетте, буга чейин деле элдин педагогикалык мурастарына арналган айрым эмгектер, китепчелер кездешет. Бирок, алар фольклордук, этнографиялык планда, же башка маселелерге байланыштуу изилденген. Бул жерде сөз анын педагогикалык категория катары концептуалдуу изилдениши тууралуу болуп жатат. 1950-жылдардан бери бир кыйла кандидаттык, докторлук диссертациялар жакталып, монографиялар, китепчелер жарык көрүп, көп сандаган макалалар жазылды. Бул багыттагы ири изилдөөлөрдүн катарына Г. Н. Волковдун чуваш эл педагогикасы, Я. И. Ханбиковдун татар эл педагогикасы, А. Ш. Гашимовдун азербайжан эл педагогикасы, А. Ф. Хинтибидзенин грузин эл педагогикасы, В. Ф. Афанасьевдин ыраакы Чыгыш менен Сибирдеги орус эмес элдердин педагогикалык маданияты, А. Э. Измайловдун Орто Азия жана Казахстан элдеринин педагогикалык көз караштары тууралуу жазылган монографиялык эмгектерин кошууга болот.

Этнопедагогика илиминин өнүгүшүндө Г. Н. Волковдун эмгектеринин мааниси баа жеткис экендиги талашсыз. Акыйкатта, ал элдик педагогика боюнча баалуу да, бараандуу да эмгек өтөгөн окумуштуу, этнопедагогика

илиминин негиздөөчүсү болуп эсептелет. Анын мурдагы союз курамындагы элдердин педагогикалык тажрыйбаларын жалпылоо максатында жазылган «Этнопедагогика» (1974) аттуу эмгеги азыркыга чейин бул илимдин жетишкендигин белгилеген бийик чек катары кала берүүдө. Бул эмгекте «Манас» эпосундагы педагогикалык көз караштар өз алдынча талдоого алынган.

Кыргыз эл педагогикасы боюнча эң аглачкы илимий маалыматтар А. Э. Измайловдун 1957-жылы жарык көргөн кыргыз мектептеринин өнүгүш тарыхына байланышкан эмгегинде кездешет. Мында кыргыз эл жомоктору менен акындар чыгармаларындагы тарбиялык идеялар учкай талдоого алынган.

Кыргыз этнопедагогикасы боюнча алгачкы атайын изилдөөлөр катары Ж. Койчумановдун (Тоголок Молдонун агартуучулук ишмердүүлүгү жана педагогикалык идеялары, 1964) жана Н. Имасванын (Токтогулдун чыгармаларындагы тарбиялык идеялар, 1971) эмгектерин көрсөтүүгө болот. Булардын ичинен Н. Имаеванын эмгеги кыргыз эл педагогикасына жалпы мүнөздөмө берилгендиги менен баалуу болду.

70-жылдарда элдик педагогиканы изилдөөчү адистердин саны бир топ көбөйдү. Алардын катарына биринин артынан бири куйрук улаш диссертациялык изилдөөлөрдү аткарган Т. Ормонов, Б. Апышев, Ж. Бешимов, К. Кыдыралиев, Ж. Саипбаев, З. Кусейинова сыяктуу окумуштууларды кошууга болот. Адис изилдөөчүлөрдүн катарынын өсүшү этнопедагогикалык изилдөөлөрдүн сапаттык деңгээлинин тереңдешине жана тематикалык көп түрдүүлүгүнүн артышына чоң өбөлгө түздү.

Өзгөчө Т. Ормоновдун союздук деңгээлдеги баркы бийик «Советская педагогика» («Кыргыз элинин педагогикалык пансофиясы», 1978, № 1), «Семья и школа» («Үй-бүлөнүн даанышман осуяттары», 1978, № 11) журналдарында жарыяланган макалалары кыргыз этнопедагогикасынын тарыхындагы урунттуу көрүнүштөрдөн болуп калды. Кыргыз этнопедагогика илими 1980—1990-жылдарда У. Эгембердиев, А. Калдыбаева, Ж. Орозбаев, А. Исаев, А. Аттокуров, А. Алимбеков, А. Бердиев сыяктуу окумуштуулардын диссертациялык изилдөөлөрү менен толукталды. Аларда жаш муундарды издеп-ахлакка, эмгекке, гуманизмге, дене бой маданиятына тарбиялоого байланышкан элдик акыл-ойлор, тажрыйбалар жалпылануу менен бирге эле аларды азыркы учурдагы тарбиялык иштерде жана мугалим-

дерди этнопедагогикалык жактан даярдоодо кандайча пайдалануу керектиги жөнүндө практикалык маселелер да кеңири каралган.

Деген менен аталган изилдөөлөр сан жагынан да, сапат жагынан да элдин этнопедагогикалык билимге болгон өктөм талаптарын канааттандыра албайт. Биринчиден, аталган диссертациялардын, этнопедагогикалык маалыматтардын көпчүлүгү китепче, же көлөмдүү макала түрүндө жарыяланбай калың кагаз ичинде кала бергендиктен, калк үчүн кайтарымы аз болуп жаткандыгы акыйкат факт.

Ал эми экинчиден, коммунизмдин саясий идеологиялык догмаларына негизденген илимий методологиялык көрсөтмөлөр элдик педагогикалык мурастарды партиялык, таптык тар түшүнүктөрдүн чегинде аңдап-түшүнүүгө аргасыз кылган. Ошондон улам изилдөөлөрдүн тематикасы, проблематикасы, географиясы, динамикасы да олуттуу өркүндөтүүнү талап кылат.

Алсак, кыргыз эл педагогикасынын байыркы башаттары, калыптануу тарыхы, жалпы түрк элдери менен тектеш кыртышы, өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү; элдик педагогикадагы жетилген инсандын идеалы; элдик тарбиянын негизги түшүнүктөрү, принциптери, эрежелери, усулдары; элдик педагогиканын кенч-казыналары (өзгөчө, Орхон-Енисей жазуулары, кенже эпостор, легендалар, уламыштар, санжыралар, жаңылмач сыяктуу дидактикалык ырлар, көөнө тарыхты жана кадимки турмушту ар тараптуу баяндаган көркөм чыгармалар), азыркы өкүү тарбия процесин этнопедагогикалык негизде кайра куруунун принциптери, усулдук негиздери сыяктуу ж.б. актуалдуу проблемалар алиге чейин алгылыктуу изилдене элек. Кыскасы, этнопедагогика илиминин кайсы гана проблемасына назар бурбайлы, бул илим али телчигүү, калыптануу стадиясын баштан кечирип жатканына күбө болобуз.

Өз алдынча иштөө үчүн негизги багыттар

1. Элдик педагогика деген эмне? Элдик педагогика боюнча аныктамаларга карата өз пикиринди такта.

«Этнопедагогика» жана «элдик педагогика» түшүнүктөрүнүн айырмасы эмнеде? Этнопедагогика илиминин прикладдык функциясын дагы кеңейтүүгө болобу?

2. Элдик педагогиканын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү кайсылар? Илимий педагогика жана элдик педагогика-

нын айырмачылыктары жана өз ара байланыштары жөнүндө түшүнүктөрүндү такта.

3. Этнопедагогика илиминин негизги тармактары кайсылар, алардын башка илимдер менен кандай карым-катнашы бар? Ал байланыштардын себебин түшүндүр.

4. «Элдик педагогдор улуу, ал эми улуу педагогдор дайыма элдик болушкан» (Г. Н. Волков). Муну улуу педагогдордун өмүр үлгүсүнүн, педагогикалык чыгармачылыгынын мисалында түшүндүр.

5. Этнопедагогика илиминин өнүгүшүнүн негизги этаптары кайсылар? Кыргыз эл педагогикасынын изилдениш абалы, перспективасы жөнүндө оюңду ортого сал.

Сунуш кылынган адабияттар

1. Волков Г. Н. Этнопедагогика. — Чебоксары, 1974.
2. Измайлов А. Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1990.
3. Рахимова М., Панкова Т. В. Кыргыз элдик педагогикасы (усулдук колдонмо) Б., 1994.
4. Алимбеков А. Этнопедагогика илими жөнүндө жалпы маалымат. // Эл агартуу, 1996. № 7—8, 56—62-б.
5. Христова Е. Л. Об уточнении понятийного аппарата этнопедагогики. // Советская педагогика, 1989. № 7, с. 130—134.

ЭКИНЧИ БАП

КЫРГЫЗ ЭТНОПЕДАГОГИКАСЫНДАГЫ ТАРБИЯЛООНУН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

Түйүндүү түшүнүктөр: балдар — элдин келечеги, таалим-тарбиянын предмети; мураскерлик, табият, тарбия — инсандын калыптанышын аныктоочу факторлор; «Адам кылуу» элдик тарбиянын негизги максаты; уул жана кыз балдарды тарбиялоодогу өзгөчөлүктөр; элдик тарбиянын эреже-жоболору.

§ 1. Балдар — турмуштун туткасы, элдин келечеги, таалим-тарбиянын предмети

Бардык башка калктар сыяктуу эле кыргыздар да үй-бүлө куруунун башкы маңызы балалуу болуу, алар-

ды багып өстүрүү, адам катарына кошуу деп түшүнгөн. Демек, ата-энелик парз тукум улоо, ден-соолугу чың, рухий дүйнөсү бай, татыктуу адамдын өсүп жетилиши үчүн жоопкер болуу дегендик. Бала үй-бүлөнүн тиреги, туткасы, ата-энелердин гана эмес, бүтүндөй журттун кайра жаралуусунун, өлбөстүгүнүн, өсүп-өнүгүшүнүн шарты. Элдик макалда «Балалуу үй — базар, баласыз үй — мазар» деп айтылат.

Кыргыз элинде амандашуу сыпатынын башкы темасы да бала жөнүндө. Адатта, адамдар бири-биринин алжайын, турмушун балдарынын бакыбат өсүп-чоңоюп жатканына байланыштуу карашкан. Ушундан улам, учурашаарда «Бала-чакаң аманбы?», «Ойноп-күлүп, чоңоюп жатабы?» — деп сурашса, коштошоордо «Балдарың аман болсун», «Алардын бетинен өөп кой» — деген жакшы сезимин, ак тилегин, каалоосун билдирет.

Кыргыз элинде тукумсуздук, баласыз өтүү орду толгус оор трагедия. Бул элдик салттуу көз караш «Манас» эпосунда Жакыптын арманы аркылуу терең ачылып көрсөтүлгөн. Жакыпта мал да, алтын да, бийлик да бар. Бирок, ал баласы жоктугунан өзүн башкалардан кем санайт, жашап жаткан өмүрүнүн маңызын эч перседен көрө албай: «Тукуму жок өтөмбү? Туяксыз бойдон кетемби? Беш түлүктөн мал жыйдым, беш чака пулга арам жок. Бирок, жабдык салып ат минип, жанымда жүрөр караан жок! Ажал анык чара жок, аман жүрөр санаа жок, акыретке бет алсам, атакелеп артымдан наалып калаар балам жок» — деп зарлайт.

Өмүрдөгү өзүнүн башкы табигый, тукум улоо парзын аткара албаган Жакыптын байбичеси Чыйырдынын тагдыры эки эсе азаптуу, ал: «Арт жагымда балам жок, Мен жалпы журттун корумун, Ак жоолуктун торумун. Артымда калган балам жок, Ага туугандын корумун» — деп мунканат.

Чындыгында, аялдардын бир жерден орун-очок алышы, үй-бүлө, журт ичиндеги барк-бедел анын бала төрөп, багып өстүрүү вазийпасын канчалык деңгээлде аткаргандыгына карата өлчөнгөн.

Кыргыз үй-бүлөлөрүндөгү ажырашуулардын башкы себеби да баласыздык менен байланышкан. Мурунку учурларда жубайынан ажыроону каалабаган «согончогу канабаган» аялдар чын пейили менен күйөөсүнө экинчи аял алып берүүгө көмөктөшкөн. Албетте, муну азыр эски салт катары карашат. Бирок, мындагы аялдардын өзүнүн жеке турмуш кызыкчылыгынан жубайы-

нын, жалпы журттун кызыкчылыгын жогору койгон аруу сезимин, бала, келечек жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн кенедигин баалабай коюуга болбойт.

Тарыхый тажрыйбалар эл ичинде аялдарды тукум-суздуктан арылтууга байланышкан ар түрдүү жөрөлгөлөр, ырым-жырымдар да арбын болгонун айгинелейт. Этнограф А. Ж. Жумагулов бала көрбөгөн аялдар көбүнесе көп төлдөгөн аюу, каман сыяктуу жапайы айбандардын терисинен жасалган талпактарга олтуруу, ит үстүнөн секирүү, ыйык жайларга, мазарларга сыйынуу, көп балалуу аялдардын батасын алуу сыяктуу ырым-жырымдарды колдонуп келгендиги жөнүндө кеңири маалымат берет. (А. Жумагулов. Некоторые обычаи и обряды дореволюционной киргизской семьи. Известия АН Киргизской ССР. Том 1. Вып. I. 1959, 79—92-бет).

Тукумсуз жубайлардын турмушунда бала асырап алуу салты да калыптанган. Чыгыш теги жагынан бул салт эң байыркы мезгилдерге таандык. Баамыбызда, бала асыроо салты түп заманда эле, жалпы түрк уруулары менен бир эл, бир журт катары жашаган мезгилдерде калыптанган болуу керек. Алсак, «асыра» деген кыргыз сөзү уйгурларда «асири», чуваштарда «усра», өзбек, татарларда «асра», алтай, хакастарда «азыра», казактарда «асыра» деп айтылып, бардыгы бир маанини, башка бирөөнүн баласын багып алуу, өстүрүү дегендикти билдирет. Булардын баары байыркы түрк тилиндеги «аз» («азык») деген унгу сөздөн куралып, азыктандыруу, багуу, өстүрүү, эрезеге жеткирүү деген түшүнүктөргө түгөйлөш. Бала асырап алуу салты байыркы жоокерчилик заманда көбүнесе, эл-журт үчүн согушта курман болгон адамдардын балдарын кароосуз калтырбай багып өстүрүү сыяктуу жүйөлүү шарттардан улам келип чыккан. Бирок, коомдук аң-сезимдин өнүгүшү менен бала асырап алуу салтынын мазмуну да өркүндөп, байыган.

Биздин эл арасында жүргүзгөн байкоолорубуз көрсөткөндөй, азыр наристелүү болбогондор, жалгыз балалуулар, уулун же кызын ага-инилүү, эже-синдилүү кылып өстүрүү максатында эң жакын туугандарынын балдарын асырап алуу салтка айланган. Муну А. Э. Измайлов тарабынан жүргүзүлгөн анкетанын жооптору да тастыктап турат. Ал изилдөөгө алган 124 үй-бүлөнүн ичинен 54 үй-бүлө (35,9%) баласы жок болгондуктан; 12 үй-бүлө (9%) балдары чоңойуп кетип, кичинекей балалуу болууну каалагандыктан; 23 үй-бүлө (18,5%)

көп балалуу туугандарына жардам бергилери келгендиктен; 10 үй-бүлө жалгыз баласын жакшы тарбиялоо максатында дагы бир бала багып алышкан; 8 үй-бүлө кыздуу же уулдуу болгулары келгендиктен, башка уул-кыз багып алгандыктарын билдиришкен. (А. Э. Измаилов. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. М., 1991. 232—233-б.).

Коомдо балдарды асырап алуу салтынын социалдык мааниси терең. Өткөн мезгилдерде ушул салттын күчтүүлүгүнөн улам багуусуз, кароосуз калган балдар болгон эмес. Кыргыз элинде атасынан ажырап көрүнгөн жакка, көбүнесе таяке журтуна таркап кеткен балдарды издөө, «бир атанын балдары» тобуна кошуу салты да элдин гуманисттик аң-сезиминин бийиктигинен кабар берет.

Атактуу этнограф С. М. Абрамзон буга окшогон өз көзү менен күбө болгон факты жөнүндө минтип жазат: «1948-жылы Жумгал районуна караштуу «Кызыл Октябрь» колхозунун мүчөсү Кармыш Манапов атасынан айрылып таяке журтунда жүргөн аталаш бир тууган инисинин (энеси башка) 9 жашар кызын Чүй өрөөнүнөн алып келди. Атасынын биринчи аялынан туугандарынын колунда жүргөн 12 жашар бала да бар экен. Кармыш аны да алып келүү үчүн камынып жүрдү. Бул иш-аракетинин жүйөсү жөнүндө ал: «Инимдин балдарынын милдети менин мойнумда» — деп айтты» (С. М. Абрамзон. Кыргызы и их этногенетические и этнокультурные связи. Б., 1990, 209-б.).

Кыргыз элинин балдарга болгон өзгөчө мээрим, сүйүүсү Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында боордош башка улуттун балдарына карата мамилесинен да көрүнгөн. Бул жөнүндө согуш жылдары балалыгы камкор кыргыздар ичинде өткөн Е. Р. Робет, Ч. Айтматовго жазган катында мындай дейт: «Урматтуу Чынгыз Төрөкулович! Мен улгайган аял катары сиздин ажайып талантыңызга чын дилден таазим этем жана ыраазычылык билдирем. Мени Сиздин кыргыз экендигиңиз өтө кубандырат. Согуш учурунда биз кароосуз калган кичинекей балдар менен бирге Ленинграддан Кыргызстанга, Сиз суктана жазган Ысык-Көлгө көчүрүлгөн элек. Мен ал жерде «Пионер» колхозунда иштегемин. Кыргыздар арып-ачкан, оору-сыркоо биздей балдарды мээримдүү кабыл алып акысына эч нерсе доолабай эле кийиндирип-ичиндиришкен.

Бул үчүн мен аларга өмүр бою ыраазымын. Мен аларды чынчылдыгы, адамкерчилиги, боордоштук сезимдери үчүн терең урматтайм. Аларда кароосуз калган балдар жана карыялар деген болбойт. Мына ушундай элдин уулу болуу кандай сыймык. Ошондой эле Сиздей таланттуу уулу бар эл да чексиз таалайлуу». («Советская Киргизия», 1987, 27-сент.).

Элдик көз карашта үй-бүлөнүн идеалы — бул көп балалуулук. Чындыгында эле өткөн мезгилдерде 7—10 балалуу болуу кыргыз үй-бүлөсүнө таандык кадыресе көрүнүш болгон. Эл ичинде 17—18 бала төрөгөн энелер да кездешкен. Көп балалуу болууга умтулуу азыр да кыргыз элинин салттуу маданиятындагы өзгөчөлүктөрдүн бири.

Көп кылымдык турмуштук тажрыйбалардан улам эл көп бала төрөө аялдардын ден-соолугуна оң таасирин тийгизээри жөнүндө туура тыянак чыгарышкан.

Байыркы мезгилдерде кыргыз эли өзгөчө уул баланы өзгөчө баалап, баркташкан. Алсак, «Манас» эпосунда өмүр бою бала деп зарланып жүргөн Жакып да сүйүнчү жеткирүүчүлөргө: «Эркек болсо эр болсун, Кыз болбосун не болсун. Кыз болсо үйдө калыңар, Кыймылдаба баарыңар. Эркек болсо чабыңар, Талаадан мени табыңар»,— деп эскертет.

Ал эми Көкөтөй хандын II кызы болсо да, талаадан таап алган асыранды баласы Бокмурунду жалгыз мураскерим деп эсептейт.

Байыртадан башат алган бул элдик түшүнүк төмөнкүдөй жүйөлүү жагдайларга негизделген. Биринчиден, эркек уулу болбогон адам туяксыз, тукумсуз деп эсептелген. Анткени адамдын ата-теги, уруунун учугу уланып, түбөлүк жашашы эркек балдар менен байланыштуу. Элде «Уулу жоктун мууну жок» — деп тегин жерден айтылбайт. Ошондуктан, жан дүйнөсү кең адамдар өмүрүндө уул көрбөй акыретке кеткен жакын тууганына боор ооруп, аты өчпөсүн деп өзүнүн бир баласын ошол маркумдун наамына энчилеп коюшкан. Бул нарктуу салт жөнүндө белгилүү журналист, өнөр таануучу А. Акматалиев мындай деп жазат: «... атам үч ага-ини киши эле. Токтоналы, Акматалы, Сейиталы. Токтоналы атабыздан эки кыз бар. Сейиталынын уулумун, анын дагы бир кызы бар. Мен үчөөнүн тең колунда болдум. Акматалы атабыз баланын үнүн укпай, Улуу Ата Мекендик согушта курман болгон. «Байкуш, көзү ачык

кетти, арбагы ыраазы болсун» — деп берки аталарым Акматалы атама мени каттатып койгон. ... менин балдарым да ушул атта» (А. Акматалиев. Баба салты, эне адаби. — Б., 1993, 63-6.). Бул элдик гумандуу салтка байланышкан башка фактылар да кеңири кездешет.

Элдин турмуш практикасында баланын ден-соолугу, туура өсүп жетилиши жөнүндөгү камкордук, ал жарык дүйнөгө келе элек, түйүлдүк кезинде эле башталат. Адатта, эне болуучу, кош бойлуу аялды айлана-чөйрөдөгүлөр ызааттап сыйлап, ар түрдүү камкордукка алышкан. Алардын көңүлүн чөктүрбөө максатында өлүм-житим болгон жайларга барууга, караңгыда жалгыз калууга тыюу салышкан. Ал чочуп же сезгенип калса, ашыкча ой-санаага батса курсактагы балага доо кетээрин эл жакшы түшүнгөн.

Өзүнүн жана баланын ден-соолугун сактоо максатында кош бойлуу аялдардын жылаңайлак басуусуна, оор жүк көтөрүүсүнө, жагымсыз азыктар менен тамактануусуна жол беришкен эмес. Эл ичиндеги тажрыйбасы мол, көп жашаган энелер аларды атайын көзөмөлгө алышып, көз жарганга чейин өзүн кандай алып жүрүү жөнүндө кеп-кеңештерин айтып турушкан.

Турмуштук тажрыйбалардан улам баланын алты саны аман, чыйрак төрөлүшү аялдардын кандайдыр бир тамакка болгон көксөөсүн канааттандырууга көп байланыштуу экенин да билишкен. Муну «аялдардын талгагы» деп мүнөздөшкөн. Бул элдик акыл тажрыйба «Манас» эпосунда төмөнкүчө сүрөттөлөт: «Манас бойго бүткөнү, Тамам үч ай өтүптүр. Байбиченин көңүлү, Башкага ооп кетиптир. Өз тамагы эсте жок, Бал, шекерге карабайт, Башка тамак жарабайт. Жесем деп жолборс жүрөгүн, Мындан башка самабайт».

Байбиченин талгагы эчен кыйынчылыктарга карабай канааттандырылат. Кош бойлуу аялдардын талгагын канааттандырууга калк канчалык жогору маани бергенине этнограф И. С. Колбасенконун кыргыз элине канатташ казак элине байланыштуу келтирген фактылары да жакшы далил боло алат. Ал, эгерде казак аялы камандын этине талгак болсо, анын талабын канааттандыруу үчүн дин да, элдин арам, адал тамак жөнүндөгү ишенимдери да эске алынбайт, — деп жазган (И. С. Колбасенко. Некоторые обычаи и поверья, имеющие акушерское значение. Киев, 1889, вып. V, стр. 46). Дал ушундай эле ишеним кыргыз элинде да кеңири кездешет. Булардын баары элдин баланын бойдо жетилүү

мезгиилне жоопкерчиликтүү мамилесин тастыктап турат.

Кыргыз элинде төрөлө элек баланын кыз же уул болоорун болжоп, ажыратып билүүгө байланышкан айрым акыл тажрыйбалар да кездешет. Алсак, айрым кыраакы энелер кош бойлуу аялдын ичин аяр сыйпалап, кармалап, эгер карындагы баланын мойну жоон болсо уул, ичкерээк болсо кыз болот деп болжолдошкон. Ошондой эле элде эне түшүндө балта көрсө уулдуу, казан көрсө кыздуу болот деген ишенимдер да бар.

Баланын төрөлүшү ата-эненин гана эмес, урук, уруу, жалпы жамааттагы теңдешсиз кубанычтуу окуя катары кабылданган. Жарык дүйнөгө келген наристени тууган-урукка, айланадагы эл-журтка кабарлоо, сүйүнчүлөө милдети көбүнесе балдарга жүктөлгөн. Салт катары сүйүнчү жеткирген адамга ар ким өз мүмкүнчүлүгүнө жараша белек-бечкек беришкен.

Бала төрөлгөндө эң алгач киндигин кесишкен. Аны көп балалуу, барк-бедел бийик аялдар ишке ашырган. Андай аял «киндик эне» аталып, өмүр бою ата-эненин, баланын жакын адамына айланган. «Киндик эне» баланын жакшылык иштеринин баарында ардактуу конок катары эл алды болуп чакырылган.

Жаңы төрөлгөн баланын ден-соолугу чың болсун деген ниетте туздуу суу менен жуунтушкан. Андан соң эң алгачкы «ит көйнөк» деп аталган ак көйнөгүн кийгизишкен. Анын материалын көбүнчө жакшылыкка ыроолоп балдары бактылуу өсүп жаткан, көп жашаган байбичелерден алышкан. Айрым көп жашап, көптү көргөн карыялардын бизге берген маалыматына караганда, ал көйнөктү алгач баланын жаны бекем болсун деп итке жаап, андан соң кийгизишкен. Анын «ит көйнөк» деп аталышы да ушундан калган.

Баланын жарык дүйнөгө келишине байланышкан салттуу шаан-шөкөттөрдүн эң алгачкысы «*жентек той*». Ата-эне наристелүү болгонуна жетине албай, болгон тамак-ашын ортого коет. Чакырылган жакын туугандар, коңшу-колондор «Бешик боонор бек болсун», «Тукумуңар көбөйсүн» ж. б. сөздөр аркылуу жакшы тилегин билгизишкен. Салт боюнча карында атайын камдалган сары май бузулуп, алдын наристеге оозантып, анан карыя адамдарга ооз тийгизилет. Бул жөрөлгөдө баланын өмүрү өтөлгөлүү, жемиштүү, майлуу-сүттүү болсун деген элдик тилек жатат.

Бир жума өткөндөн кийин баланы бешикке салуу ырым-жырымы өткөрүлгөн. Муну кыргыздар «*бешик той*» деп коюшкан. Бул тойго чакырылгандар көйнөк-кече, ороо-чулгоо, акча-тыйын ыроолошкон. Нарктуу байбичелер чоң дасторкондон даам сызышып, анан баланы бешикке бөлөшкөн. Оң, сол чүкөлөрдү бешиктин баш жагына коюп, аны көтөрүп эңкейтип «оң бол», «оң бол» дегенде, ал чүкөлөр күлтүгүнө түшүп кетет. Анан байбиче баланы колуна алып: «Биссимилла, менин колум эмес Умай эненин, Бүбү Батма, Зуура эненин колу, тынч, кыймылдабай укта» — деп бешикке салып бөлөгөн. «Умай эне» элдин түшүнүгүндө эненин, жаш балдардын колдоочусу катары кабылданган.

Ал эми «*Тушоо кесүү*» тою баланын кадам шилтеп баса башташына багышталат. Элдин ишениминде баланын тушоосун кесүү анын турмушта мүдүрүлбөй, чыйрак, келечекке карай ишенимдүү кадам шилтешине өбөлгө болот. Той урматына 7—12 жашар балдар арасында жарыш уюштурулат. Баланын бутундагы жипти кесүү сыймыгы жарышта биринчи келген балага тапшырылат. Аксакалдар баланын келечегине үмүт менен: «Өмүрүң узун, өрүшүң жайык, ата-энең, эл-журтуң менен аман-эсен өс! Ата-бабаларыңын жолун жолдоп ар намыстуу, адамгерчиликтүү бол» — деп бата тилешет.

Кыргыз элинин адам аттарында да терең педагогикалык мазмун катылган. Кыргыз адам аттарынын көпчүлүгү ата-эненин баланын келечегине карата аруу тилектери, үмүтү менен байланышкан, андыктан, анын түпкү маанисине өзгөчө көңүл бурулат.

Ата-энелер уул-кыздарына бакыт-таалай тилеп Бактыбек, Бактыкан, Бактыгүл, Таалайбек, Таалайгүл; ден-соолугу чын, кайраттуу, алдуу-күчтүү, өткүр болсун деген ниетте Болотбек, Темирбек, Кылычбек, Кайрат, Медербек, Кубатбек, Акылбек; адилет, калыстыкты ыроолоп Адыл, Калысбек; эл коргогон жигиттикти тилеп Эржигит, Гүлжигит; өмүрү саябандуу, жемиштүү болсун деп Чынар, Чынарбек деген элдик этикалык идеалдарга негизделген ысымдарды ыйгарышкан. Эл ичиндеги эпостук баатырлардын, нарктуу тарыхый инсандардын ысмын ыйгаруу салты деле жогорку жүйөлүү жагдайлар менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз элинде жарык дүйнөгө жаңы келген мураскорго ата-эне, жакын туугандар козу, музоо, тай энчилеп берүү салты бар. Энчилген мал, анын төлү да түгөлү менен баланын менчиги катары эсептелген. Бул

салт да өз алдынча педагогикалык мазмунга ээ. Ал баланын туугандар ичиндеги мамилеге, мал чарбачылык ишке жоопкерчилигин, эмгекчилдик сапаттарын эртелеп өстүрөт.

Ошентип, балдарга байланышкан ырым-жырым, салт-жөрөлгөлөрдүн баарында элдик педагогикалык акыл-эстин ырааттуулугу, максаттуулугу айкын сезилип турат. Алар элдин балдарга карата өзгөчө сүйүүсүнө, алардын туура өнүгүп-өсүшү жөнүндөгү камкордуктарына негизделген.

§ 2. Адамдын калыптанышын аныктоочу негизги факторлор

Жарык дүйнөгө көз жарып келген перзенттин эрезеге жетип, төрт тарабы шайма-шай адам болуп калыптанышы эмнелерден көз каранды? Кайсы факторлор башкы мааниге ээ? Бул өнүттөгү элдик педагогикалык көз караштар эмнеге негизделген? Булардын баары адамзатты түп замандардан бери түйшөлтүп келген түйүндүү суроолордун катарына кирет.

Кыргыз эли балдардын өсүп-өнүгүүсүндө ата-тек, башкача айтканда тукум куучулук факторуна өзгөчө маани берген. Адамдын тегине айрыкча басым жасоо менен «Адам түбүн тартат», «Жакшыдан жакшы туулат, жамандан жаман туулат» — деп тыянак чыгарышкан. Бул элдик педагогикалык көз караш «Аккан арыктан суу агат», «Алма дарагынан алыс түшпөйт», «Казанда болсо чөмүчкө чыгат», «Тулпардын изи суубайт», «Уздан учук артат» деген макалдарда да таасын туюнтулган. Бирок, эл муну акыркы акыйкат катары караган эмес. Элдин пикири боюнча жакшыдан жакшынын туулушу үчүн үй-бүлө куруунун, генетиканын эреже тартиптери так сакталышы зарыл. Антпеген күндө дээринен акылы кем, арабөк балдардын төрөлө бериши мыйзам ченемдүүлүк.

Кыргыз элинде «Катын албай кайын ал», «Тектүү жерден кыз ал» деген алгачтан келе жаткан осуят сөздөр бар. Мындагы «тектүү» деген сөз кээ бирлер тескери чечмелеп жүргөндөй, кайын журттун материалдык жактан жетишкендиги, байлыгы дегендик эмес. «Тектүү» деген түпкү ата-тегинен бери эл ичинде каадалуу адамдык сапаттары бийик, нарктуу, өсүп-өнгөн, өрнөктүү адамдардын мураскери деген түшүнүк. Ошондуктан, куда-сөөк күтүүдө санжырага таянып алардын

ата-тегин сүрүштүрүп билип, астейдил акылдашып, анан бүтүмгө келишкен. Анткени, санжырада кай тукумдун канчанчы муунунда кандай мыкты адамдар өткөндүгү өзүнчө жомоктолуп айтылат.

Элдик педагогиканын эреже закондору ата-теги бир адамдардын үй-бүлөлүк турмуш куруусуна чектөө койгон. Бул элдик эреже XX кылымдын башына чейин айрым урууларда катуу сакталса, айрымдарында акырындап өз күчүн жогото баштаган. Аталган маселени 25—30-жылдары этнограф Н. П. Дыренкова атайын изилдеп, төмөнкүдөй тыянакка келген: «Азыркы учурда туугандардын ортосундагы никеге тыюу салуу ар кайсы урууларда, ар түрдүү муун менен чектелип келүүдө. Алсак, Моңолдор уруусунда азыркыга чейин жети атадан тарагандардын баш кошуусуна тыюу салынат. Ал эми Черик уруусунда болсо, төрт ата өткөн туугандар үйлөнө беришет. Мурда буларда да жети ата өтмөйүн кыз алышып, кыз беришүүгө тыюу салынчу» (Дыренкова Н. Термины родства и психические запреты у киргизов. Сб. этнограф. материалов. № 2. Л., 1927, 12-б.).

Чындыгында эле, өткөн мезгилдеги кыргыздардын салты боюнча бир уруудагы адамдардын жети муунуна чейинки никени осол иш катары карашкан. Бирок, бул салт өзгөчө азыр баалуулугун жогото баштаганын байкоого болот. Албетте, муну элдин рухий турмушундагы өнүгүү эмес, өксүк көрүнүш катары кароого болот.

Үй-бүлө курууда тууган-уруктун чегин эске алуу салты «Манас» эпосунда да айкын аныкталган. Алсак, эпосто Жакып Манасты үйлөндүрүү үчүн кыргыз элинен ылайыктуу кыз таба албай убайым чегет. Көңүлгө толгон кыздардын тегин иликтеп чыкса, баарынын жети атасы бир чыгат. Ушундан улам Жакып канды тазартуу, тукумду жакшыртуу максатында Манасты тажик кызы Каныкейге үйлөйт. Эпостогу «Курама темир курч болот» деген накыл сөздүн төркүнү да ушуну туюнтуп турат. Мындай салттар байыртан эле көптөгөн башка элдерде да жашап келген. Алсак, япондордо жаңылыштыктарды алдын алуу үчүн ата-бабаларынын аты-жөнү, теги, байланыштары никени күбөлөндүрүүчү жардыкка узактан жазылып келген. Корейлерде болсо окшош фамилиялуулар үйлөнүшпөйт.

Адам адам чөйрөсү менен гана адам. Адамдар ортосундагы бул улуу байланыштын жаратуучулук, өз ара тажрыйба алмашуучулук, бири-бирине арка-жөлөк болуп өстүрүп-өнүктүрүүчүлүк таасири элдик педагогика-

да өзгөчө бааланат. Төрөлгөндөн тартып эле адам адамдар менен белгилүү бир мамиледе болуп, ошонун натыйжасында элдин топтолгон маданияты менен салт-санаасын кабылдап, жан-дүйнөсүн байытат, элге аралашат. Элдик пикирлерге ылайык баланын сырткы чөйрө, эл менен баарлашуу маданияты канчалык ар тараптуу болсо, анын маданий ыймандык сапаттары да терең мазмундуу болот. Ошондуктан, балдарды кичинекей кезинен эле элге аралаштырган. Ушундан улам «Атаң барда — эл тааны» дейт эл макалы. Бул атаң барда аны ээрчип жүрүп, элдин турмушун, салтын, ырым-жырымын, жорук-жосунун бил деген маанидеги накыл сөз.

Илгери ар бир ата баласын өзү менен ээрчитип жүрүп эл, башка уруулардын, элдердин айырмалуу салты менен тааныштырган, акылмандардын сөзүн, акындардын ырын угузган. Демек, элдик педагогикада элдин көп кырдуу турмушу баланын рухий саламатчылыгы жеткилең өсүшүнүн таяныч башаты катары каралат. Төмөнкү макалдарда инсандын өсүп-өнүгүшүндөгү элдик турмуштун маани-маңызы таамай аныкталган: «Эл ыйык, элден чыккан бузук», «Эр элден, балык суудан», «Баатыр элден чыгат, байлык жерден чыгат».

Элдин ишениминде ар кандай адам элдеги бардык жакшы башталмаларды негиз тутуп, ошолордон рухий азык алып, алгалап жашайт. Бирок, турмуштун өзү сыяктуу, айлана-чөйрөдөгү адамдар да жан-дүйнөсү, пейили, мүнөзү, ыйман-ибааты жагынан көп түрдүү келет. Ошондуктан, элдик педагогика инсан менен айлана-чөйрөнүн карым-катнашын ырааттуу, максаттуу уюштурат. Атап айтканда, инсанга коомдогу, адамдардын жашоо образындагы жакшы нерселерди өрнөк катары туюмдап, терс көрүнүштөрдөн оолак болуу талабы осуятталат. Бул этикалык эреже-талаптар төмөнкү макалдарда таасын туюнтулган: «Айыл болбо анткорго, жолдош болбо айгакка, мүдүрүлтөт тайгакка», «Ороздуу менен оттош бол, ырыстуу менен жолдош бол», «Жаманды жаныңа жолотпой айрыл, жакшыны изде артыңа кайрыл», «Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети тиет».

Бирок, чөйрө дегенди жалаң адамдардын таасири менен чектеп коюу бери болгондо калыстык эмес. Анткени, бүтүндөй калк менен жеке инсандын эстетикалык, этикалык көз караштарындагы айырмачылыктар ошол калк жашаган жаратылыш аймагынын, табият кубу-

луштарынын айырмалуу мүнөзү менен да тикеден-тике байланышта.

«Табият» деген терминдин экинчи бир мааниси нерселер менен кубулуштардын ички мыйзам ченемин же түпкү маңызын туюнтаары балким ушундан улам болсо керек. К. Маркс кезегинде табигый шарттарды «... адам баласынын өзүнүн табияты жана ошондой эле анын айлана-чөйрөсүндөгү табият» — катары да түшүнсө болоорун бекеринен белгилеп кетпегендир (К. Маркс, Ф. Энгельс. Об искусстве. М., 1976, I т. 87-б.). Маселен, япон калкынын дүйнө-туюму, өзү мекендеген аралдардын табигый өзгөчөлүктөрүнө белгилүү бир деңгээлде өзөктөш, тамырлаш экенин көрөбүз. Япон аралдарынын не бир ажайып кубулуштары ар убак жер силкинүү, тайфун сыяктуу кырсыктардан жапа тарткан. Мындай күчтүү табигый стихиялардын каардуу деми ушундай шартта өмүр кечирген адам үчүн айланадагы жашоо тиричиликтин бардык көрүнүштөрүнө карата астейдил, аяр жана назик мамилесин калыптаган. Ушундан улам, айлана-чөйрөдөгү арзыбаган эле нерселер менен кубулуштардан кадыресе сулуулук таап, алардын белги жышаанасынан жамы жашоонун субстанциялык маанисин ача билүү — япон калкынын кан-жанына, пейилине, мүнөзүнө сиңген кайталангыс касиет.

Ал эми орус элинин дүйнө-туюмунда токой менен дарыя, казак элинде кумдуу чөл, кең талаа, алардын салттуу рухий жана материалдык маданиятынын спецификалык маңызынан жана логикасынан кабар берген образ-субстраттын милдетин аткарат.

Белгилүү орус тарыхчысы В. О. Ключевский дарыянын орус калкынын дүйнөнү андап-туюсунун калыптануусундагы мааниси жөнүндө мындай дейт: «Дарыя элдин жоргоку коомдук рухунун, аң-сезимдүү турмушунун символу. Ал чачылган журтту бир агымга салып, элдеги ынтымакты бекемдеген, ар бир адамды коомдун мүчөсү экендигин сезип-туюуга, башкалар менен мамиле түзүүгө, алардын жүрүм-туруму менен ички дүйнөсүнө назар салууга чакырып, адамгерчилик мамилелерди бекемдейт» (Китепте: Человечество — это народы. М., 1990, 56-б.).

Ал эми кыргыз элинин материалдык жана рухий маданияты тоо менен тыгыз байланышта. Элдик эпостордо жан-жакадагы курчап турган тоолордун согуштук стратегиялык, чарбачылык мааниси жөнүндө көп айтылат. Чындыгында тоону кыргыз баласы эзелтен эл-

ди эл катары сактап келген күчтүү тирек, ата-бабалардын көп кылымдык тарыхынын жандуу күбөсү, алардын арзуу тилектерин, улуу рухун, бийик максаттарын өз ичине каткан табияттын өзгөчө ыйык кубулушу катары кабылдайт. Мурункулардан мурасталган оозеки чыгармаларга, азыркы көркөм сөз өнөрүнүн көп түрдүү дөөлөттөрүнө назар салсак Ала-Тоо, Ата журт, Ата мекен деген түшүнүктөрдүн айырмасы анча деле байкалбайт. Алсак, атактуу кыргыз акыны Жоомарт Бөкөнбаев согушка аттанаарда жазган «Кош Ала-Тоо, уулун кетти майданга» деген ыры элдин аң-сезиминдеги Ала-Тоо жана Ата мекен деген түшүнүктөрдүн биримдигин өзгөчө айгинелеп турат. Кыргыз мамлекетинин символикаларындагы (герб, гимн) ак мөңгүлүү Ала-Тоонун алдынкы планда көрсөтүлүшүн да ушул жагдайлар менен түшүндүрүүгө болот.

Арийне, Ала-Тоонун өзүнө таандык табигый стихиялары аны мекендеген адамдарда өзгөчө сапаттардын, мүнөз-пейилдин түптөлүшүнө өбөлгө боглон. Маселен, кыргыз лексиконунда кеңири учураган «тоолук адам», «тоолук жигит», «тоолук кыз» деген сөздөр адамдын жашаган, өскөн жерине карата гана айтылбайт. Бул сөздөр, баарыдан мурда, тоолук адамдын дүйнө-түшүнүгүн, психикалык көрөңгөсүн, инсандык сапаттарындагы айырмалуу беглилерди түшүндүрөт. Ушундан улам, ата-бабаларыбыз ырчынын ырына, адамдын ат үстүндө жүрүшүнө, кыймылына, адатына карай анын тоолук же чөлдүк экенин таамай, так аныкташкан.

Дегинкиси, кыргыздар өздөрү мекендеген тоолор менен мүнөздөш эл. Ала-Тоо менен элдин пейилиндеги, мүнөзүндөгү орток белгилер жөнүндө Т. Сыдыкбеков мындай деп жазат: «Кыргыздар дал ушул өз тоолоруна окшош. Сыртынан карасаң, алар — жөнөкөй, жупуну, жайбаракат басат. Бирок, сен алар менен жакындап тааныш, кишилердин ой-пикирин бил, ички дүйнөсүнө кир. Анда алар сага кичи пейилдүүлүгүн, сыр билгилигин, айкөлдүгүн таанытат. Тигил тоонун көзөлдүгүн тааныгандай эле сен, ошол тоонун эзелки турмушунун ак пейилин тааныйсың, аны жакшы көрөсүң. Анткени бул эл көп кылымдар бою тоолук болуп келишти. Тоодо эмгектеништи, тоодон ырыс-кешик табышты. Тоонун укмуштай таза, салкын жели кишилердин дилине өттү, пейилин таза сактады. Эзелтен кишилердин жан-дилине айкашып, жедеп канына, сөөгүнө сиңип калган элдик

асыл салт, элдик адеп-ахлак калыптанды». (Т. Сыдыкбеков. Мезгил сабактары. Фрунзе, 1982. 74-б.).

Бардык калктар сыяктуу эле, кыргыз эли да баланын келечекте кандай адам болоору, анын алган таалим-тарбиясына байланыштуу деп эсептешкен. Ушундан улам, эл исламдан таңууланган «Ар ким пешенесине жазганды көрөт», «Баланын ким болушу алла-таала тарабынан алдын ала эле аныкталат» — деген кеп-кеңештерди эбактан эле калпыс түшүнүк катары кабылдап келген. Тескерисинче, кыргыз эли бала али инсан эмес, анын адам болушу ата-энелердин, эл-журттун таалим-тарбия жөрөлгөсүнө байланыштуу деп карайт. Ошондуктан элдик макалда «Туулганына сүйүнбөй, турганына сүйүн» деп айтылат.

Эл ичинде кеңири кездешкен «Баланы төрөйсүң го, бирок кыял-жоругун кошо төрөй албайсың», «Атаны тартып уул туулбайт, энени тартып кыз туулбайт», «Баланы айтып, деп, баштап оң жолго салбаса оңолбойт, адам болбойт» деген кеп-сөздөр да атайын тарбиялоонун зарылдыгын айкындап турат.

Атайын аң-сезимдүү тарбиялоо ишинин зарылдыгы «Манас» эпосунда да олуттуу проблема катары коюлган. Эпосто баяндалгандай Манастагы асыл баа сапаттар кудайдын кудурети менен көктөн көчүрүлгөн сыйкырдуу кубулуш эмес. Эл Манастын Ата журтту коргоочу баатырдык касиеттерин, эл тагдырын чечкен жетекчи көсөмдүгүн түздөн-түз ырааттуу уюштурулган тарбиялык иш аракеттердин жемиши катары карайт. Манас атайын уюштурулган «элдик мектептен» таалим-тарбия алат. Манасты туура тарбиялоо максатында мал чарба ишине, турмушка дасыккан даанышман таалимчи Ошпурга тапшырышат. Баланын дээр-зээнин, келечегин айныбай тааныган акылман карыялар аны туура өстүрүп жетилдирүү үчүн өзгөчө камкордуктарды көрүшөт. Ошентип улуулардын өрнөгү, элдик оюндардын эреже-тартиптеринин негизинде Манаста эр жүрөктүүлүк, калыстык, адилдик, боорукерлик сыяктуу сапаттар кичине кезинен эле көрөнгөлөнөт. Дегинкиси, «Манас» эпосунда Ата мекен, эл-журттун келечеги, тагдыр-таалайы урпактардын таалим-тарбиясына байланыштуу болот деген пикир өзөктүү идея катары берилет.

Алсак, арам ойлуу душмандын кастыгынан улам жарык дүйнө менен коштошуп жатып, Манас элдин тагдырын бешиктен бели чыга элек Семетейдин амандыгы, алган тарбиясы менен тыгыз байланышта карайт. Ошон-

дуктан, өмүрлүк жары Каныкейден «Семетейди бир тууганың Ысмайылга бактыр, он экиге чыкканча ата-эне жайын билгизбе, уулум он экиге келгенде элине жибер, арбагым бар болсо, тосуп алам» — деп анын алты санын аман сактап, ата-журтту коргоого даярдоосун өтүнөт. Демек, Манас өз мураскеринин жетим аталбай, Ысмайылдай нарктуу баатырдын тарбиясын, өрнөгүн алып, эр жетишин тилейт.

Каныкейдин кийинки өмүрү айкөлдүн дал ошол үмүт-тилегин орундатууга, Семетейди бала кезинен бабаларынын баатырдык салтында тарбиялап өстүрүүгө багытталат. Ошентип, эпосто урпактарга берилген тарбия улуттун улут катары учугун узартып, башкалар менен теңата ар намыс күтүп, алгалап жашоосун камсыз кылган улуу күч катары көрсөтүлөт.

§ 3. Тарбиялоонун маңызы жөнүндөгү элдик түшүнүктөр

Кыргыз элинин түшүнүгүндө тарбия көп жактуу, тааал кубулуш. Анын маңызын ачып көрсөтүү үчүн кыргыз тилиндеги ага маанилеш жакын сөздөрдү семантикалык талдоого алуу зарыл. Эң оболу «тарбия» деген жалпы түшүнүктүн маңызын чечмелеп көрөлү. «Тарбия» дээрлик бардык түрк тилдерине арабдардын «тарбият» деген сөзүнөн кирген. Ал уйгур, азербайжан тилинде «тэрбийэ», башкыр менен тараларда «тэрбие», түркмөндөрдө «тэрбиэ», кара-капка жана өзбек тилдеринде «тарбия» деп айтылып, айрым тыбыштык гана өзгөчөлүктөргө учураган. Семантикалык мааниси бардык түрк элдеринде бирдей, башкача айтканда, инсанды өнүктүрүү, өстүрүүгө байланышкан педагогикалык кубулуштарды жалпылоо маанисинде колдонулуучу чулу түшүнүк.

«Тарбия» деген унгу сөзгө -лоо мүчөсү жалганганда инсандын көп кырдуу сапаттарын калыптандыруу, өстүрүү процессин, мыйзам ченемдүүлүктөрүн мүнөздөөчү түшүнүккө айланат. Жалпылап айтканда, кыргыз элиндеги «тарбиялоо» түшүнүгү баланы багуу, кароо, анын акыл-эсин өстүрүү, ден соолугун чыңдоо, аны өрнөктүү жүрүм-турум адаттарына үйрөтүү дегенди билдирет.

«Тарбиялоо» деген түшүнүктүн ажырагыс компоненттеринин бири бул «тартип». «Тартип» — фарс сөзү, кыргыз тилинде «ирет», «ырааттуулук» деген маанини билдирет. Ал эми «тартиптүү» деген сын атооч сөз ин-

сандын жүрүм-турумунун белгилүү ыраатка салынгандыгын, андагы өрнөктүү, үлгүлүү инсандык касиеттерди мүнөздөйт. Демек, «*тартыптуулук*» бул тарбия алгандыкты, тарбиялангандыкты же тарбия ишинин натыйжасын билдирет.

Белгилей кетүүчү нерсе, аталган түшүнүктөр жалпы түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин байыркы көркөм сөз мурастарында учурабайт. Мындай сөздөрдү «Манас» эпосунан да табуу кыйын. Мындан келип чыга турган божомол бул: аталган сөздөр түрк тилине ислам дини менен кошо кирип, алгач педагогикалык кубулушту мүнөздөөчү синоним сөз катары колдонулуп олтуруп, жаңы мазмун менен толукталып, туруктуу жалпылоочу түшүнүккө айланган болуу керек.

Кыргыз тилинде тарбиялоо түшүнүгүнө синонимдеш төл сөздөр арбын. Алардын баары көп маанилүүлүгү менен айырмаланат. Бул элдик педагогикалык түшүнүктөрдүн маани-маңызы баланын ар кыл жаш курагындагы өсүп-өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө, ага ылайык камкордуктардын мазмунуна карай улам тереңдеп олтурат. Алсак, «*торолтуу*» деген сөз жаңы көз жарган наристенин өсүп-өнүгүүсүн мүнөздөө иретинде колдонулат. Ал эми «*алдейлөө*», «*бапестөө*» деген түшүнүктөр ымыркайды көзөмөлдөп баккандардын аруу сүйүүгө ширелген ар түрдүү камкордуктарын айгинелеп турат. Бирок, ымыркайды торолтуу иши биз адатта ойлогондон алда канча татаал маселелерди өз кучагына алат. Мында эчен бир тарыхый, турмуштук сыноолордо такталган элдин педагогикалык көз караштарынын изи жатат. Эл ымыркай баланын торолушу үчүн алгачкы айлары көбүрөөк уктоо зарылдыгын эске алып, аны көшүлтүү, чыргоолонсо сооротуу максаты менен алдей ырын жараткан. Бирок, алдей ырынын педагогикалык функциясы муну менен эле чектелбейт, ал ымыркайды ар тараптуу өнүктүрүүнүн өзгөчө усул-ыкмасы катары кызмат кылган. Алсак, бешик терметкен киши бешик ырын мукам абаз, жагымдуу обон менен коштойт да, баланы көшүлтүп уктатып жатып эле анын назик угуу сезиминдеги музыкалык туюмун тил татымын ойготот, өстүрөт. Улуттук музыкалык ыргак баланын кабылдоо сезиминен эң алгач ушинтип түнөк алат.

Ошону менен бирге алдей ырында ата-энелердин баласынын келечек тагдыры жөнүндөгү көңүлүнө тынчтык бербеген санаасы да, илгери үмүт-тилектери, ой-кыялы да өзөктүү идея катары берилет: «Алдей бөбөк, ыйлаба,

Ата-эненди кыйнаба. Жапкан нандын ортосу, Жүрөгүмдүн толтосу. Элин жоодон коргогон, Баатыр болоор бекенсин? Эл таалайын ырдаган, Акын болоор бекенсин? Алдей-алдей ак бөпөм, Ак бешикке жат бөпөм».

Байыркы кыргыздардын педагогикалык лексиконунда «телчиктирүү» түшүнүгү кеңири колдонулган. Бул түшүнүктөн кыргыздардын аңчылык өнөрүнө байланышкан адат-салттарынын изи ачык байкалат. Анткени, бул сөз куш, ителги, бүркүт таптоодо да, баланы жетилдирүүдө да кеңири колдонулуп келген. «Уяда эмнени көрсө, учканда ошону алат» деген макал да түпкүлүгүндө алгыр куштар менен адамдын өсүп-өнүгүүсүндөгү жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү мүнөздөйт.

Демек, эл кыраан, алгыр куштарды адамдын жан-жолдошу, баатырдык идеалы катары гана кабылдабастан, анын өсүп-өнүгүүсүндөгү өзгөчөлүктөрдү кылдат үйрөнүп, балдарды дени сак, сезимтал, шамдагай, эптүү кылып өстүрүүдө устаттык менен пайдаланууга далалат кылган. Баланы телчиктирүүнүн усулдары да ушуга негизделген. Алсак, мында ата-эне баланы көкүрөгүнөн сүйөп, өйдө-ылдый эргитет, оң-солго сызылтып күүлөйт, аны атайылап коркпостукка көнүктүрө баштайт.

Мындай кыймылды ыргактуу уюштуруу иретинде коштолуп айтылуучу ырдын лексикалык курамынан деле табиятка шайкештик жөнүндөгү элдик педагогикалык көз караш ачык байкалат: «Кана, кана шумкар, Кана, кана тулпар. Мына, мына сызды, Мына, мына тызды. Кана, кана тоо, Кана, кана зоо. Мына, мына атаң, Мына, мына энең».

Элдин педагогикалык лексиконунда көп кездешкен «багып өстүрүү» деген этиш сөздөр тарбиялоо иши көп кырдуу, көп жактуу иш-аракеттерге байланыштуу экендигин айкындап турат. Тагыраак айтканда мындан «багып өстүрүү» дегендик, баарыдан мурда, баланы өз чөйрөсүндөгүлөрдөн кем кылбай кийиндирүү, ичиндирүү, алты санын аман өстүрүү, акыл парасатын өркүндөтүү деген элдик педагогикалык туюмду билдиргендигин ачык баамдоого болот.

Тарбиялоо маселесине байланышкан элдик түшүнүктөрдү таанып-билип, тактоодо «үйрөтүү», «үйрөнүү» деген сөздөр өзгөчө мааниге ээ. Түз маанисинде «үйрөтүү» тарбиячы, насаатчынын, ал эми «үйрөнүү» деген сөз тарбиялануучунун ишмердүүлүгүн сыпаттайт. Бирок, элдик педагогика эмнелерди үйрөтүүгө жана үйрөнүүгө үгүттөйт? деген мыйзамдуу суроо туулбай кой-

бойт. Сөздүн тегине келсек, анын тамыры байыркы мезгилдерге барып такалат. «Үйрөн» деген уңгу сөз байыркы түрк тилинде «өй» — ой жүгүртүү, ойлонуу, «ег» — ой, акыл-эс деген эки сөздүн курамынан турган. Түп маанисин түзмө-түз чечмелегенде башкалардын акылына, кеңешине канык, өз алдынча ойлон, акылыңы өстүр деген мазмунга ээ. Бул сөз азыркы түрк тилинде «огран», хакастарда «угрен», уйгурларда «угэн», азербайжан, башкыр, татар элдеринде «ойрэн», түркмөндөрдө «оврен», казактарда «уйрен», якуттарда «уорэн» деп айтылып, бирдей маанини, кандайдыр бир өнөргө, адамгерчиликтүү адат-салттарга ээ болуу деген түшүнүктү билдирет. Демек, түрк элдери түп замандан эле адамдын өсүп, өнүгүүсүнүн башкы өбөлгөсү тарбиячы менен тарбиялануучунун аң-сезимдүү, максаттуу иш аракеттерине байланыштуу боло тургандыгын жеткилең түшүнгөн.

Семантикалык мааниси жагынан кыргыз тилиндеги «көз болуу», «кароо» деген сөздөр да баланы тарбиялоо процессине байланышкан негизги терминдердин катарына кирет. Тике маанисинде бул сөздөр баланы «канаттууга кактырбай, тумшуктууга чокутпай» дегендей, суук көздөрдөн, ысык-сууктан сактоого, анын пейилиндеги, жүрүм-турумундагы өзгөрүүлөрдү көз жаздымда калтырбай, ага туура насаат, таалим берүүгө багытталган ата-эненин камкор мамилесин билдирет.

Кыргыз элинин тарбиялоонун маңызы жөнүндөгү түшүнүктөрүн ар тараптуу андап-билүүдө «кемелине келтирүү», «баралына келтирүү», «эрезеге жеткирүү» сыяктуу сөздөр да өзгөчө мааниге ээ. Булар бир караганда тектеш терминдер катары туюлат. Бирок, элдин тарбия практикасында алардын ар бири өз алдынча түшүнүк, өз алдынча өзгөчө педагогикалык функцияны аткарат.

К. Д. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» «Барал» — эр жеткендик, толук жетилүү (возмужалость, зрелость) деп түшүндүрүлөт. Демек «баралына келтирүү», «баралга жеткирүү» — деген түшүнүктөр, төгөрөгү төп, жигит катары жетилдирүү деген маанини билдирип, көбүнчө уул балдарды тарбиялоо өстүрүү процессин мүнөздөйт.

Ал эми «кемелине келтирүү» — деген түшүнүктө адамдын жыныстык өзгөчөлүгү эске алынбайт. Башкача айтканда, «Кемелине келтирүү» кыз уландын кажар күч

рухий маданият, өнөр жагынан өнүгүп өсүп калыптангандыгынын чен өлчөмү катары мүнөздөлөт.

Кыргыз фольклорундагы «санат», «насыят», «терме», «нуска», «үлгү», «үгүт» ырлары да генезиси, элдин түшүнүгүндөгү колдонулуп келинген ар кандай семантикалык мааниси жагынан, элдик тарбия таалим деген түшүнүк менен тамырлаш. Алсак, «санат, насыят айтуу», «үлгү, өрнөк, адеп көрсөтүү», «нуска сөз айтуу» сыяктуу түшүнүктөр жаштардын жан дүйнөсүнө небактан калыптанган, аныкталган, такталган абийир ар, адеп ыймандуулуктун жол жобо эреже тартиптерин сиңирүүгө байланышкан улуулардын педагогикалык иш аракетин туюнтат. Албетте, санат насыят айтуу табиятынан даанышмандык нускасы бар, турмуштук тажрыйбасы мол карыялардын гана энчиси болгон. Ал бара бара акындар чыгармачылыгын чырайына чыгарып этикалык, дидактикалык жанр катары өркүндөп өнүгүүгө ээ болгон. Демек, санат-насыят айтуу, үлгү көрсөтүү, нуска болуу мазмуну жагынан да, таркалуу чөйрөсү жагынан да бир топ масштабдуу келет. Азыркынын тили менен айтканда алар ырааттуу коомдук тарбиянын көп кырдуу көрүнүшү. Кыргыз тилинде адамдын тарбиялангандыгын, маданий көрөнгөсүн мүнөздөп көрсөтүп турган терминдер да арбын. Алардын катарына «каадалуу», «көргөн-өскөн» сыяктуу сөздөрдү кошууга болот. Булар түшүндүрмө сөздүктөрдө «каада», «салт» деген түшүнүктүн түгөйү катары чечмеленген. Ал эми «каадалуу» деген сын атооч сөз адамдын ички тартибин, адебин, жүрүш-турушун сыпаттоо маанисинде колдонулат.

Элде кыз каадасы, уул каадасы, жигит каадасы, келин каадасы, байбиче каадасы, аксакал каадасы өзүнчө жиктелип айтылат. Дегинкиси «каадалуу» деген түшүнүк ар ким өзүнүн жаш курагына, турмуштагы ордуна, вазийпасына ылайык адеп-тартипке, акыл-тажрыйбага, жүрүм-турум маданиятына ээ болуу зарылдыгын шарттайт.

Кыргыздардын күндөлүк турмушунда көп кездешкен «көргөн-өскөн» деген сөздөрдө да терең педагогикалык мазмун катылган. Ал сөздөр, көбүн эсе акыл-эси менен айырмаланган, жүрүм-туруму өрнөктүү, адептүү, нарктуу адамды мүнөздөө иретинде айтылат. Ушуга байланыштуу элдик макалдарда «Көргөн көргөнүн кылат, көсөө түрткөнүн кылат», «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет» деп айтылат. Ал эми жеке адамдын «көргөн-өскөндүгү», ошол адамдын жашаган чөйрөсүнүн,

эл-журттун адеп салтынын, таалим-тарбия жөрөлгөлөрүнүн түздөн-түз туундусу. Ошондуктан, элде өрнөктүү адамга мүнөздөмө берээрде «Көргөн-өскөн салттуу, нарктуу элдин кулуну тура» деп, ал эми ыйман-ызааты төмөн адам жөнүндө «Көргөн-өскөн эли ошол болсо, не кылсын» деп андагы айырмалуу сапаттарды, таалим алган эл-журту, урук, уруусу менен тыгыз байланышта карашкан.

Талдоого алынган сөздөрдө тастыкталгандай, кыргыз элинде тарбиялоонун маңызы жөнүндө көп кырдуу, ырааттуу түшүнүк берүүчү терминдер, педагогикалык туюнтмалар арбын. Бирок, элдин рухий турмушундагы динамикалык процесстер ал түшүнүктөрдүн маани-маңызы менен педагогикалык практикадагы колдонулуш тартибине таасирин тийгизбей койгон эмес. Алсак, азыр «телчиктирүү», «торолтуу» түшүнүктөрү көбүнесе архаикалык педагогикалык термин катары каралып, мал чарбачылыгында гана активдүү колдонулат. Ал эми жогоруда көрсөтүлгөн элдик педагогикалык түшүнүктөрдүн көпчүлүгү, тарбиялоо процессинин айрым бир компонентин сыпаттаган, же көмөкчү түшүнүктөр катары гана кабылданып калгандыгын байкоого болот. Мында, баарыдан мурда, *тарбиялоо деген башка тилден кирген сөздүн маңыз-мазмуну улам тереңдеп, улам кеңейип улам байып олтуруп нагыз улуттук түр-түспөлгө ээ болгонун эске алуу зарыл.*

§ 4. Тарбиялоонун максаты жана милдеттери

Кыргыз эли тарбиялоонун максаты жана мазмуну жөнүндөгү кылымдардан берки түзүлгөн түптүү көз караштарын *«адам кылуу» деген жөнөкөй жана улуу түшүнүк менен туюнтат. «Адам бол» деген бийик талапты ар бир ата-эне бала сөзгө түшүнө баштагандан эле кулагына куюп, жан дүйнөсүнө сиңире баштайт.*

Кыргыз элинин алмустактан келаткан рухий-педагогикалык изденүүлөрү, тажрыйбалары да «Канткенде адам уулу адам болот» (Ч. Айтматов) деген арыбас ой-санаанын учугун табуу, аны жүзөгө ашырууга байланышкан улуу максат, умтулууларга негизделген.

Кыргыздар сырт турпаты менен рухий көрөнгөсү шайкеш, төгөрөгү төп инсанды *«чыныгы адам», «адамдын асылы», «адамдын адамы»* деп сыпаттайт. Адатта, дүйнөдөн көзү өткөн, журт сүймөнчүлүгүнө татыктуу инсанды *«андай адам кайра жаралбас», «кайран жан,*

адамдын адамы эле» деп, анын өрнөктүү жорук-жосундарын тирүүлөр үчүн үлгү тутушат.

Ата-бабалардын «чыныгы адам», «адам маңызы» жөнүндөгү ой толгоолору, акыл тыянактары өзгөчө фольклордук чыгармаларда ар тараптуу чагылдырылган. Алсак, уламыш, аңыз-ангеме, жомоктордогу Акыл карачач, Жээренче чечен, Карач баатыр, Алдар көсө, Асан Кайгы, эпостордогу Манас, Бакай, Алмамбет, Семетей, Кошой, Ак Балта, Эр Табылды, Курманбек сыяктуу элдин сүймөнчүлүгүнө айланган каармандардын образдарына этнопедагогикалык талдоо жүргүзүү, кыргыз элинин «чыныгы адам» жөнүндөгү түшүнүктөрүн ар тараптуу андап-түшүнүүгө жардам берет.

Элдин педагогикалык түшүнүгүндө инсандык идеалдын да өзүнчө иерархиясы, өзүнчө орду бар. Бул «Башкасын коюп Манасты айт» деген эл ичинде кездешүүчү санат кепте ачык туюнтулган. Ырасында эле, Манас эзелтен элдин ан сезиминде чыныгы адамдын башкы идеалы катары бекем орун алган. Эпосто Манастын көп кырдуу адамдык сапаттарынын мазмуну *«жеткилең», «оён», «сырттан», «берен», «айкөл», «эр», «жетик», «ойрон», «өткүр», «санжыргалуу», «кайран», «деңиз», «берешен», «чалкар»* деп, оозеки чыгарманын тилине мүнөздүү этикалык эпитеттер аркылуу сыпатталат.

Дегинкиси, эл Манасты адамзат жашоосун камсыз кылган, ааламдагы бардык касиеттүү нерселер тутумунан турган асыл зат адам катары туу тутат. Анын айкөл, орошон мээримдүүлүгү, ай менен күнгө, сүйкүмдүүлүгү, асылдыгы, алтын менен күмүшкө, алп баатырлыгы жерге салыштырылат. Мындай салыштыруулар кыргыз эпосторунун бардык каармандарынын ичинен Манаска гана мүнөздүү.

Баамыбызда «Манас» деген сөз тек адамга коюлуучу ысым гана эмес, байыркы мезгилдерде адамдын улуу, ыйык нарк-дөөлөттөрүнүн синтези, адеп-ахлактык категория катары кабылданып келген болуу керек. Эпостогу: «Аты да Манас турбайбы, Заты да Манас турбайбы, Өзү да Манас турбайбы, Сөзү да Манас турбайбы»,— деген кош кабат купуя түшүнүктөр да ушундай божомол бүтүм чыгарууга түрткү берет.

Манас деген аттын кыргыз элинде ыйык тутулушу, аны Христостун ысымындай балдарга ыйгарууга жол бербөө, анын арбагына сыйынуу, ант берүү сыяктуу ырым-жырым, салттардан деле мына ошону баамдоого болот.

Манастын инсанындагы өрнөктүү касиеттер кайсылар? Эл анын инсанын кылымдык тажрыйбалардын негизинде калыптанган эң жогорку адеп-ахлактык чен-өлчөмдөр менен таразалайт. Башкача айтканда, Манас турум-турпаты менен кыргыз адамынын реалдуу да, идеалдуу да үлгүсү. Ырас, ал башкалардан өзүнүн баатырдык айбаты менен айырмаланат. Бирок, эл ичинде үй-бүлөдө, чоролорунун арасында жөнөкөй гана бир киши, карапайым жана боорукер. Акыл айткан улуларды туу тутат. Аял затын урматтай билет. Чын дилден айтылган сынды терикпей угат. Чоролорго, өзүнөн кичүүлөргө ызаат менен мамиле кылат. Жан дүйнөсүн, баатырдык салтын ошолорго ыйгарууга далалат кылат. Манас ак көңүл, айкөл. Душманына да ак көңүлү менен ишене берет. Анын бул касиети эпосто «суу ич десе, уу ичкен омбул-домбул эр ошол» деп сүймөнчүлүк менен мүнөздөлөт. Манастын инсанындагы өрнөктүү сапаттарды санай берсе арбын. Ошентсе да, анын наркасилинин өзөгүн «Өз камын ойлогон өспөйт, эл камын ойлогон көктөйт», «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде», «Ата баласы болбосоң да, эл баласы бол» деген жогорку даражада өнүккөн атуулдук аң-сезим түзөт. Ошону менен бирдикте Манас үчүн баарынан улуу, ыйык салт — достук, тилектештик. Манастын бул сапаттары анын Алманбет менен достук мамилеси жана тили тектеш түрк калктарын баш коштуруп, ынтымакка келтирүүгө умтулуусу аркылуу ачык берилет.

Манастын асыл касиеттеринин бири — чынчылдык, калыстык. Ал өз сөзүндө турган, айтканын ар дайым так аткарган чыныгы эр. Мисалы, «Чоң казат» учурунда толук жеңилээрине аз калган Конурбай жаңы күч чогултуп алуу үчүн амал менен жети күн тыным сураса, Манас макул болот. Бул арам ойдун төркүнүнө көзү жеткенде да, ал өз сөзүн бузуудан баш тартат.

Кыргыз элинин тарбия концепциясында уул балдар менен кыздардын идеалы алардын үй-бүлөлүк жана коомдук турмуштагы ордуна, функциясына карай өз алдынча, өзгөчө мерчемдер менен аныкталган. Атап айтсак, уул балдарды тарбиялоонун идеалы — байыркы доорлордон азыркы күнгө чейин «Эр жигит» деген түшүнүк менен туюнтулуп келет. Бул түшүнүктүн мазмуну түбү бир түрк элдеринин баарында бирдей кабылданышы, алардын педагогикалык маданиятынын кыртышы бир экендигинин дагы бир далили. Кыргыз элинин «Эр жигит» жөнүндөгү түшүнүгүндө «Манас» эпосундагы

идеалдуу инсан жөнүндөгү адеп-ахлактык чен-өлчөмдөрдүн таасири да ачык байкалат. Демек, «Эр жигит» түшүнүгү калайык-калктын уул балдарды тарбиялоого байланышкан акыл туюмунун, тарыхый тажрыйбаларынын туундусу.

Салыштыра алганда «Эр жигит» идеалынын мазмуну орус элиндеги «азамат уул» (добрый молодец), жапан элиндеги «самурай», англичандардагы «жентельмен» деген түшүнүктөргө жакын. Алардын баарына тең эле албеттүүлүк, эр жүрөктүүлүк, тайманбастык, кичи пейилдик, калыстык, шайыр-шайдооттук сыяктуу жалпы касиеттер мүнөздүү. Демек, жигит идеалынын мазмуну жалпы адамзаттык нарк дөөлөттөргө шайкеш.

Жигиттик, айрым жаштар жеңил балагандай, мырзачылык кылып жасанып, жорго минип, куш салып, оюн-тамаша куруп, үлпөт үстүндө жүрүү эмес. Жигиттик — адамдын коомчул нарк-сезиминин жетилгендиги. Ал өнөр билим, тажрыйбага ээ болуунун, атуулдук жетилүүнүн чен-өлчөмү. Элдик макалда, «Жигитке жетишиш өнөр аздык кылат», деп тегин жерден айтылбаса керек. Кыргыз макалдарында «Эр жигиттин» моралдык кодекси эл ичинде эзелтен калыптанган төмөнкүдөй мерчемдер менен мүнөздөлөт: «Атанын уулу болуш урмат, элдин уулу болуш кымбат», «Жигитке бир сыр, жети кыр керек», «Элден безген эр эмес, жоодон качкан шер эмес», «Эр намыстын кулу», «Эрдин даңкын эмгек чыгарат».

Эр жигит түшүнүгүнүн эзелтен калыптанган мазмунун ар тараптуу ачып көрсөтүү, аны жаңы доордогу руханий баалуулуктардын жана өз тааным-тажрыйбасынан келип чыккан акыл ойлор менен байытуу акындар чыгармачылыгында да салтка айланган көрүнүштөрдүн бири. Албетте, бул темага бардык эле акындар кайрылса да, айтарлык натыйжага табиятынан даанышмандык нускасы бар акындар гана жетише алган. Ошолордун бири Б. Алыкулов болгон.

Адабиятчы К. Даутов таамай белгилегендей: «Барпы адамды ар кандай чен-өлчөмдөр менен, ар тараптан келип карап, түрдүү мүнөздөрдү салыштырып талдап, терс жактарын иргеп таштап, оң сапаттарынан алып кошумчалап, жалпылап олтуруп (скульптор түрдүү этюддардан жалгаштырып келип бир тулкуну түзгөндөй), өз идеалындагы ошондой личносттун көркөм концепциясын иштеп чыккан». (К. Даутов, Таланттар жана тагдырлар. Ф.: 1988. 69-бет.).

Атап айтканда, акын «Болоор жигит», «Болбос жигит», «Эр жигитке сын», «Жигиттик», «Марттык», «Баатырдык» деген ырларында биз сөз кылып жаткан эркектер тобунун мүнөз дүйнөсүн иликтеп, өзүнүн байкоолору менен коштоп, жалпылап, эр жигиттин ырааттуу идеалын түзгөн. Акындын пикири боюнча чыныгы жигиттин артыкча ар-намысы, сөздөрүнүн курчу, бекем эрки, өзгөчө сүрү болот. Чыныгы жигит барда да, жокто да ар-намыс менен адамдык наркты бийик сактайт. «Кедей да болсо малдуудай, Чырмаган дартка карабай. Чабан да болсо алдуудай, Чындык сөзүн бетке айтат, Чангеттен аккан шар суудай».

Чыныгы жигит коомчул ыкластын алып жүрүүчүсү Андайлар: «Элдин ишин тууралап, эч кимге кылбайт кыянат, өзүнөн улуу кишиден, адеп сактап уялат», «Кеңешин элге билгизет, береке пейил киргизет. Калк намысын талашат, Тууганына туу болот, душманына келгенде, чылап койгон уу болот». Эр жигиттин наркпасили акындын «Санат» аттуу ырында төмөнкүдөй сапаттар менен толукталат: «Калың элдин калкасы, Болгон жигит жакшы экен. Кабар келсе бир жерге, Жеткен жигит жакшы экен. Кадыры элге бөтөнчө, Өткөн жигит жакшы экен. Адамга катык тийбеген, Майын жигит жакшы экен. Көпчүлүктү күлдүргөн. Шайыр жигит жакшы экен».

Жалпылап айтканда жигиттик-жетик акыл, ак дил, тунук сезим, тең караган калыстык, сылыктык, кичи пейилдик, кайраттуулук; шайырдык, шайдооттук. Аны дайыма эл мүдөөсү жетектейт. Ал өмүрүн, эмгегин, эрдигин, эл-журт тагдырына анын келечек бактысына багыштайт.

Ал эми, аял затынын идеалы кандай чен-өлчөмдөр менен бааланат? Кыргыз эли байыртан эле аялдардын коомдогу ордун жогору баалап, аларга ызат-урмат менен мамиле кылышкан. Элдин түшүнүгүндө аял үйдүн куту, турмуштун туткасы. Элдик макалдарда таасын туюнтулгандай, эр жигиттин коомдогу орду, мартабасы, бедел-кадыры, бак-таалайы алган жарына жараша болот: «Жакшы катын жаман эрди эр кылат, жаман катын жакшы эрди жер кылат», «Катыны жакшы болсо эри бактылуу болот», «Алганың жакшы болсо жакаң агарат, жаман болсо чачың агарат». «Манас» эпосунда Манасты Манас кылган Каныкей» деген сөздү баатырдын достору да, кастары да айтышат.

Жакшы кыз ата-энеңин гана эмес, жалпы урук, уруунун абийири, ырыскысы, Коомдук пикир кыз баланын ыйман-ызаатын, үй-бүлөлүк турмушка даярдыгын, баарынан мурда ата-энелердин таалим-тарбиясына байланыштуу караган. Ушуга байланыштуу ата-бабалар, «Келин жаман эмес, келген жери жаман», «Кыздын сыры төркүнүнө маалым», «Кызың жаман болсо жети атаңа жетээр, аттигиниң ай деп, өмүрүң өтөөр», деп нускайт.

Келин жаман болсо, кесири келген жерине тиери жөнүндөгү акыйкат пикир «Кыз узатуу кошогунда» да кыздын жан дүйнөсүнө жетээрлик таасирдүү сөздөр менен айтылат: «Артылып камчы салдырба ботом, Атаңа наалат айттырба ботом, Эңилип камчы салдырба ботом, Энеңе наалат айттырба ботом». Элде, «Кыз кезинде баары жакшы, жаман катын кайдан чыгат» деген тамаша-чыны аралаш айтылып жүргөн ылакап кеп бар: Бул тек гана бейтаалай бирөөнүн «күйдүм чогу» эмес. Мында кыздарды тарбиялоо, кылдат мамилени, татаал түйшүктү, өзгөчө билим менен тажрыйбаны талап кылары жөнүндөгү элдик эскертүү да, өктөм талап да жатат.

Ырасында эле, кыргыз эли кичине кезинен эле кыз балдардын кулк-мүнөзүнө кылдат байкоо жүргүзүп, алардын адебине, жүрүм-турум маданиятына катуу талап коюшкан. Кыргыздардын «Кыздуу үйдө кыл жатпайт», «Кызга кырк үйдөн тыюу», «Уулдуу болсоң узун сүйлөбө, кыздуу болсоң кыя сүйлөбө» деген макалдары да белгилүү өлчөмдө кыздардын инсанына коюлган талап, аларды тарбиялоонун көп кырдуу өзгөчөлүгүн мүнөздөп турат.

Кыргыз эл педагогикасында аял затынын идеалын таамай, так туюнтуп турган «Ак жоолук делбир», «Ак көрпө жайыл», «Жабуулуу кара инген» деген түшүнүктөр да кездешет.

Көрүнүктүү тилчи, академик Х. Карасаев «Накыл сөздөр» китебинде «Ак жоолук делбир» түшүнүгүн төмөнкүчө чечмелейт: «Мындай аял сымбаттуу келет. Күйөөсүнүн кенедей да көңүлүн калтырбайт. Жоро-жолдоштору дайыма келип турат. Аларды сүйлөгөн сөзү, кылган кылыгы менен ыраазы кылат. Үйүн таза кармайт. Балдарын куурчактай кылып кийиндирет. Маңдайы жарык болот». (Х. Карасаев. Накыл сөздөр.— Ф., 1982, 18-б.).

Кыргыз элинде «Ак көрпө жайыл ургаачы» түшүнүгү акылга дыйкан, мээримдүү, адамгерчиликтүү, жүрүм-туруму менен өзгөлөргө өрнөк боло алган аялды сыпаттоо иретинде колдонулат. Ал эми «Жабуулуу кара инген» үй турмушунда бардык түйшүктү мойнуна алган, уздугу, чеберчилиги менен айырмаланган, ушак-айыңга кошулбаган, ашыкча кеп сөзү жок, көтөрүмдүү, көпчүлүктүн ишине активдүү катышкан аял. Аял затына карата мындай аныктамалар «Манас» эпосунда да учурайт: «Ак көрпө жайыл ургаачы, Аты элге дайын сындачы. Жабуулуу катар кара инген, Жакшысы элге билинген.»

Дегеле, «аял баркы», анын коомдогу орду, идеалдуу нарк-насили жөнүндөгү элдик түшүнүктөр «Манас» эпосунда ар тараптуу чагылдырылган. Ч. Айтматов муну эпостун прогрессивдүүлүгүнүн айкын далили катары мындай деп жазат: «Эпостун бийик гуманизми жандык сабагындагы таасын тартылган аялдын образынан эле сезилет. Ал гана эмес, бүгүнкү күндүн эстетикалык талабы, түшүнүгү менен мамиле этсең, эпостогу аял анчыйын ишкер, колунан көөрү төгүлгөн уз гана эмес, эң оболу ал — өзүнчө сын көз карашка ээ болгон индивид, инсан. Ошону менен бирге ал жоокердин таңтайлаш шериги, акылман кеңешчиси, баатырдыгынан да кем калбаган жан жолдошу. Ошол түнт заманда дүйнөлүк прогресстен сырткары шартта жаралган элдин эпосунда аялга ушундай баа берип, аялдын акылын, ибаатын, ишмердүүлүгүн, баатырдыгын романтизациялаган көркөм чыгармага азыр да таң калбай кароого мүмкүн эмес». («Манас». С. Орозбаковдун варианты. I китеп, Ф., 1979. 11-б.).

Атактуу жазуучунун бул аныктамасы түздөн-түз Каныкейдин образына тийиштүү. Анткени, эл Манастын образы аркылуу эркектердин идеалын жаратса, Каныкейдин образына өрнөктүү аял заты жөнүндөгү түптүү түшүнүктөрүнүн барын түгөлдөп жыйнаган.

Эпостук түшүнүк боюнча аял заты жароокер жар, коломтонун жылуулугун өчүрбөгөн үйдүн куту гана эмес, эр азаматтын тең тайлаш шериги, акылгөй кеңешчиси болууга тийиш. Ошондуктан, Манас болочок өмүр шеригине төмөнкүдөй өктөм талаптарды коет: «Оюмда жүргөн кызды алам, Керемети кенди алам, Акыл-эси ошонун Мени менен теңди алам. Алты жылдык зыянды, Биле турган кызды алам. Акыл кошуп жанымда, Жүрө турган кызды алам». Мындан кыргыз элинин жакшы

аял жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн өнүгүш динамикасы да ачык байкалат.

Эпосто Манастын мурдагы аялдары Карабөрк, Акылайлар көрк-келбети жагынан Каныкейден жогору турушат. Бирок, алар сыр билгилик, кыраакылык, мээ-неткечтик жагынан өксүк инсандар. Ошондуктан, Алманбет аларды Манаска ыраа көрбөй, «Сен али бойдок экенсин» — деп аны акылы терең, билгич, баамчыл Каныкейге үйлөнүүгө үгүттөйт. Каныкейдин калк кастарлаган касиеттеринин бири чебер уздугу, жанда жок мээ-неткечтиги. Алсак, ал атса ок өтпөгөн, чапса кылыч кеспеген Аколпокту алты ай бою уз кылып саймалайт, болот ийне менен шырыйт, аземдеп жасалгалайт. Көкөтөйдүн ашындагы балбан күрөштө Кошойдун кыргыздарга намыс алып бериши да Каныкейдин чебер уздугу, мээнеткечтиги менен байланыштуу, башкача айтканда, ал тиккен кандагай шым түздөн-түз жеңиштин өбөлгөсү болгону чындык. Ал эми чоң казатка аттанаарда жоокерлер үчүн жасаган соот-чопкутун, тамак азыктарын көрүп Манас ыраазычылык менен, «Атаң апаң дебеске, артылта камчы салбаска, артынан куну калбаска, Ак келтенин огу урсун, көк милтенин чогу урсун» — деп ант берет.

Демек, аял затын уздугуна, чеберчилигине, мээнеткечтигине карап баалоо байыркы замандардан бери келе жаткан салттуу көрүнүш. Бул чен-өлчөм эл ичинде азыр да күчүндө. Алсак, айылга жаңы келген келиндин кандай адам экендигин билүү максатында көбүнесе «Кылган-эткени кандай экен?» деген суроо беришет.

Идеалдуу аял зат катары Каныкей эл-журт, тууган-урук, ынтымак-ырашкерликтин данакери. Анын өрнөгү аркылуу «Тууганды тууган кылган аял» деген элдик аныктама ар тараптуу бекемделет. Каныкей төркүнү башка болсо да кыргыз элинин карысын да, жашын да, алдуусун да, бей-бечараларын да баарын чын дилден ызаттайт, урматтайт, башкаларды да ошого үгүттөйт. Манастын айланасына кырк уруу элдин топтолуп, тарап кетпей, чыр чыкпай бирге жашап, кыргыз элинин келечеги, бүтүндүгү үчүн улуу максатка умтулууларынын себептеринин бири да Каныкейдин көрөгөчтүгү, жөн билгилиги менен түшүндүрүлөт.

Анын кыргыз жерине, элине болгон терең сүйүүсү, ызаат-урматы «Семетейдеги», «Каныкейдин жомогу» деген бөлүмдө өтө күчтүү сезим менен берилген. Ал бүткүл тагдыр таалайын кыргыз калкы менен байланышта

карайт. Аларсыз өзүн бактысыз, алсыз, күчсүз эсептейт: «Бел байлаган белим жок, Бекинип жаткан жерим жок Берендин зайбы деп турган, Берешен кыргыз элим жок! Көз айланса зоо да жок! Калдайган каардуу тоо да жок! Кайгырбагын жөнү жок, Асылым, жеңем, койгун— деп, көңүл айтып коюуга, Аргын, кыргыз элим жок»,— деп арман кылат.

Элдик түшүнүктө аял затынын идеалы анын балдарга карата мээрман сүйүүсү менен гана эмес, баарыдан мурда аларды элдин, улуу муундардын эреже-салтына ылайык тарбиялоого багытталган мээнети, билгичтиги, чеберчилиги менен өлчөнөт.

Каныкейдин инсаны да ушул чен-өлчөмдөргө төп келиши менен чырайына чыгат, калың элдин кадырына ээ болот. Каныкей энелик аруу тилек менен «Манастай болгон чунактын караанына жалынып, алыста калган элине, аныктап тиер керегиң» деп, ички толгоо кайрыктарын, атайын уюштурган тарбия салттарын Семетейдин келечегине, ата журтунун тагдыр таалайына багыштайт.

Эпосто куулуп, азган элинин чачылганы жыйналып, жоголгону табылып, түзөлүп, уланып кетиши Каныкейдин энелик жана тарбиячылык ишмердүүлүгүнө: Семетейдин суук көздөн сактап, шумкардай таптап ата-бабаларынын баатырдык салтында чебер тарбиялай алгандыгы менен түшүндүрүлөт. Ошентип, Каныкейдин инсаны эне коомдун түзүүчүсү, уюткусу деген жалпы адамзаттык акыйкатты ар тараптуу ырастайт. Эпостогу, «Калк энеси Каныкей» деген мүнөздөмөнүн төркүнү да мына ушунда. Ошондуктан калктын педагогикалык акылмандыгы Каныкейди уругу уланып, түбөлүк эл эсинде жашап калган каармандардын катарына кошкон.

§ 5. Элдик тарбиянын эреже-жоболору

Арийне, калктын рухий турмушунун бардык кубулуштарындай эле тарбия практикасы да ырааттуу эреже-жоболордун негизинде жүзөгө ашырылган. Жалпысынан кыргыз элинин салттуу тарбия маданияты табиятка шайкештик, тарбиялануучунун курактык жана жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу, баланын инсанын урматтоо менен ага коюлуучу олуттуу талаптардын биримдигине жетишүү сыяктуу ж. б. принциптерге негизделген.

Кыргыздардын адам табияттын бир бөлүгү деген туюму курчап турган ааламды адамзададан жолу улук деп эсептөөсү, жандуу жаратылышка сыйынуусу тарбиялоо ишин табиятка шайкеш жүргүзүү салтын калыптандырган. Чындыгында эле кыргыз эли башынан кечирген көп кылымдык көчмөндүк турмуш, табияттын улуулугу менен сулуулугу адам жашоосу менен табият жашоосунун ортосундагы орток белгилерди терең баамдап-түшүнүүгө түрткү берген.

Кыргыз эли табиятты, баарыдан мурда, рухий баалуулуктун атрибуту катары карашкан. Алар жан-жакадагы чалкар табияттын эчен бир ажайып кубулуштары менен куюлушкан таасирлерине суктанып гана тым болбостон, алардын асыл касиеттерин жаш муундардын жан-дүйнөсүн калыптандырууда үлгү, өрнөк тутушкан. Бул түптүү түшүнүк, ынаным элдин санат ырларында төмөнкүчө осуятталган: «Асыл болсоң күндөй бол, Ааламга жарык нур берген. Жакшы болсоң жердей бол, Баарын чыдап көтөргөн, Таза болсоң суудай бол, Баарын жууп кетирген. Улукман болсоң жердей бол, Ушунча жанга дем болгон».

Бул саптарда таасын көрүнүп тургандай, кыргыз эли адамдын жашоо турмушу, анын нарк-насили аалам түзүлүшүнүн өзүндөй төрт тарабы шай, гармониялуу болушун тилек кылган.

Эл илгертеден эле Ай менен Күндү ажайып сулуулуктун, аруулуктун, адилдиктин символу катары кабылдап келген. Адатта, жомоктордо, дастандарда, аял затынын турпаты «Ай десең айда жок, күн десең күндө жок» — деп сүрөттөлөт.

Элдин салттуу ой жүгүртүүсүндө Ай менен Күн жер жүзүндөгү жашоо тиричиликтин өмүр азыгы. Алар түбөлүк кыймылда, түбөлүк карыбайт. Ошондуктан, Ай менен Күнгө карата этикалык жана эстетикалык ызаат-урмат, сыйынуу салты калыптанган. Мисалы, Байыркы кыргыздар ай жаңы чыккан кезде, аны жакшылыкка багыштап, ага бала-чакалары менен жүгүнүшкөн. Жайында ай көргөн жеринен чөп терип, үйлөрүнө алып келип өрттөшкөн.

Ал эми күнгө табынуу адамдарды адептик-этикалык жактан өстүрүүгө өбөлгө болчу ритуалдар менен коштолгон. Ата-энелер күндү таза тосуп алуу үчүн күн чыкканга чейин таза жуунуп, эшик короону тазалоону балдарынан талап кылышкан. Мындай иш-аракеттин жүйө-

сүн «Күн чыкканча турбасаң ырыскыдан кур каласын» — деп түшүндүрүшкөн.

Кыргыздарда жер, асманды ыйык саноо, идеал тутуу салтынын байыркы замандарда эле болгонун кытай жазмалары да бекемдеп, ырастап турат. Алар биздин заманга чейинки соңку кылымдарда ата-бабаларыбыз жерге, сууга сыйынышканын кабарлайт. Чындыгында эле кыргыздар үчүн жер-ыйык, ал байыртан эле улуу-луктун, мээримдиктин, жоомарттыктын символу катары кызмат кылып келген. Ошондуктан, кыргыздар жерди — Жер-Эне деп ыйык зат катары урматташат.

Жогорку мисалдардан таасын байкалгандай, кыргыздардын дүйнө түшүнүгүндө аалам көрүнүштөрү адамдын адеп-ариятын аныктоочу этикалык, эстетикалык категория катары кызмат өтөп келген. «Манас» эпосундагы элдин сүйгөн баатыры Манастын «Асман менен жериндин, Тирөөсүнөн бүткөндөй. Айың менен Күнүңдүн, Бир өзүнөн бүткөндөй. Асмандагы ай-күндүн, Жаркынынан бүткөндөй», — деп сыпатталышынын себеби да ушундан болсо керек. Манастын турпаты жана жан дүйнөсүнүн маңызы мында Асман менен Жердей, Ай менен Күндөй аруу, ыйык, бийик экени сезилип турат.

Ал эми айланадагы өсүмдүктөр, жаныбарлардын турпатынан, жашоо образынан жалпы адамзат үчүн үлгү, өрнөк болуучу сапаттарды издөө, аларды символдоштуруу бардык дүйнө элдеринин салттуу тарбия маданиятына таандык көрүнүш. Маселен, Кытай элинде «пион — байлык менен атак-даңктын, бамбук — акылмандыктын, лотос аруулуктун символу катары кабылданат». (Виноградова С. Г., Китайская пейзажная живопись. М., 1972, 7-б.).

Жандуу жаратылыштын түркүн дүйнөсүн этикалык планда аңдап түшүнүү аракети кыргыз элинин педагогикалык маданиятынан да ачык байкалат. Айталы, байыркы кыргыздар балдарды баатырдык салтка тарбиялоодо, айрым жаныбарлардын артыкча касиеттерин астейдил өздөштүрүп өрнөк, үлгү катары пайдаланып келишкен.

Бул эзелки элдин түшүнүгү «Манас» эпосунда да ачык берилген. Алсак, Жакыптын жарык дүйнөгө келе элек бала жөнүндөгү көргөн түшүн көптү көргөн көсөмдөр, көкүрөгү тунук чечендер төмөнкүчө чечмелешет: «Жакып, сен түшүндө кыраан куш кармап алсан, баатыр балалуу болосун, көптөн берки кайгы капаң жого-

лот экен! Ай мунарын жем кылып, аябай сыйлап бакканың, ай тийген жердин баарысын, алат экен балаңыз! айда тынып санааңыз! Күн мунарын жем кылып, күпкөлөң жүрүп бакканың күн тийген жердин баарысын күтөт экен балаңыз, күндө тынып санааңыз!.. Байбичендин ажыдаарды ат кылып мингени, ошол балаң ажыдаардай айбаттуу, арыстандай кайраттуу болот экен!»

Демек, элде байыртан эле арстан, жолборс, ажыдаар, бүркүт эр жүрөктүүлүктүн, тайманбастыктын, айбаттуулуктун символу катары кабылданып келген. Адатта эпостук баатырлар «жолборс жүрөк», «арстандай айбаттуу», «бүркүттөй тектүү», «шумкардай эптүү», «сагызгандай сак» деп сыпатталат.

Эл журтка арка жөлөк болуп, ак кызматы сиңген адам менен түбөлүк коштошоордо аза кайгысын «арстанымдан айрылдым», «жолборсумдан айрылдым», «туйгунумдан айрылдым» деген өксүк менен билдиришкен.

Эзелки замандарда жаралган улуу түшүнүктөр элдин педагогикалык салттарында азыр да уланып келе жатканын көрүүгө болот. Бул көрүнүш айрыкча кыргыз элинин ат коюу салтынан ачык байкалат. Алсак, кыргыздар азыр да уул балдарга ат коюуда алардын эр жүрөк, кайраттуу, шер болуп жетилишин тилек кылып Арстан, Жолборс, Бүркүт, Шумкар деген ысымдарды ыйгарышат.

Дегеле жан-жаныбарлардын, адамдардын кылык-жоругун, жашоо образынын ортосундагы жалпылыкты салыштырып олтуруп этикалык тыянак, бүтүм чыгаруу кыргыз эл педагогикасына таандык өзгөчө көрүнүш. Буга төмөнкү макалдар күбө: «Аргымактын жакшысы азыраак оттоп көп жуушайт, азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт», «Дарак жемишинен таанылат, адам акылынан таанылат», «Атка бергис кунан бар, кызга бергис жубан бар», «Адеби жок жигит жүгөнү жок атка окшош», «Акыл жаш уландан, жүгүрүк тай куландан», «Тал чыбыктын ийилгени сынганы, жаш жигиттин уялганы өлгөнү». Мындагы табият менен адамдарга таандык жалпы сапаттар конкреттүү педагогикалык кубулушту, жобону түшүндүрүүдө бири-бири толуктап, бирдей функцияны аткарып турат.

Элдин түшүнүгүндө таалим-тарбиянын жемиштүүлүгү өнүгүү жолундагы адамдын өмүр жашынын бардык баскычтарынын өзүнө таандык өзгөчөлүктөрүн таамай, так билип, ага ылайык ырааттуу камкордук көрүүгө көп жагынан байланыштуу. Мындай адамдын тигил же бул

курактык өзгөчөлүгүн мүнөздөгөн жалпы пикирлер эл ичинде арбын. Алсак, «Балалык чак—баарына кызыгуу, Өспүрүм чак — токтолбой өнүгүү, Жигиттик кез — таптаган болоттой жетилүү».

Тигил же бул жаш куракка таандык элдин талабы менен тарбия программасы тушоо кесүү тоюнда берилчү карыялардын батасында таамай туюнтулат. «Жаманга жанашпа, элинден адашпа. Эки жашында айырмач токулган куланга мин. Жетинде алкынган бууданга мин. Мал күзөтүп кырда жүргүн. Тогузунда тойго аттан. Он эки, мүчөлүң-оолугуп бала жигит болоор кезин. Эр жетип кыйыр сактап журт багаар кезин. Ошону билгин». (Т. Сыдыкбеков. Табылга. Б.: 1991, 97-б.).

Колдо болгон этнографиялык, фольклордук материалдар тастыктагандай, кыргыз эли баланы тарбиялоо иши канчалык эрте башталса, анын натыйжасы ошончолук жемиштүү болоорун ачык-айкын түшүнгөн. Элдин бул көз карашы да тарбиялоону табиятка шайкеш жүргүзүү жөнүндөгү элдин эмпирикалык билимдерине негизделген. Муну «Жашында жакшы көктөгөн көчөт, тез өсүп-өнөт: адам да ошондой. Жашында сергек, сезимтал болсо, чоңойгондо баамчыл, тырышчаак, мээнеткеч адам болот» — деген элдик пикирлер ырастат турат.

Элдин түшүнүгүндө адам жашында жабышкан жаман адат менен өнөкөттөн өлгөндө гана кутулат. Бул элдик педагогикалык тыянак «Сүт менен бүткөн мүнөз, сөөк менен кетет», «Жашында кылжың болсо, карыганда мылжың болот», «Козусунда тойбогон токтусунда түрткөнүн койбойт» деген сыяктуу макалдарда таасын туюнтулган. Ошондуктан, элдин тарбия практикасында «Баланы башынан...», «Жаш кезинде билгенин ташка тамга баскандай» деген эреже-жоболор ырааттуу жетекчиликке алынган.

Адамдын курактык-психологиялык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү аракети акындар чыгармачылыгына да мүнөздүү. Мисал иретинде Жеңижоктун «Балалык, Токтогулдун «Тойпондогон жаш балдар», «Балалык» аттуу чыгармаларын көрсөтүүгө болот. Тилекке каршы, бул багыттагы элдик эмпирикалык билимдер этнопедагогика жана этнопсихология илимдеринде атайын андала элек. Албетте, бул ар тараптуу изилдөөлөрдү талап кылуучу татаал маселе. Ушундан улам, төмөндө сунуш кылынуучу жаш курактык өнүгүүгө байланышкан мү-

нөздөмөлөрдү акыркы тыянак катары таңуулоодон алыспыз.

Адатта, кыргыз эли адамдын жаш курактык өзгөчөлүктөрүн шарттуу түрдө «Балалык», «Жаштык», «Токтолгон мезгил», «Карылык» деп бөлүп карайт. Бирок, бул мүнөздөмөлөрдү адамдын конкреттүү кайсы курагына таандык экендигин таамай, так ажыратып кароо кыйын. Байкоолорго караганда, бул багыттагы элдик мүнөздөмөлөр адамдын өсүп-өнүгүшүндөгү белгилерге, социалдык-турмуштук тажрыйбаларына, коомдо ээлеген ордуна карай берилген.

Кыргыздар «балалыктын», өзгөчө адам өмүрүнүн алгачкы беш жашка чейинки мезгилине өзгөчө маани беришкен. Башкача айтканда, бул куракты адамдын интенсивдүү өсүп-өнүгүшүнүн мезгили катары эсептешкен. «Бешик баласы беш түлөйт» деген элдик макал да ушул жагдайлардан улам жаралган болуу керек. Элдин тарбия практикасында бул мезгилдеги баланын өсүп өнүгүүсүндөгү жалпы сапаттык белгилердин баары эске алынган.

Эл баланын төрөлгөндөн кийинки мезгилин «кыркы чыга элек бала», «кызыл эт бала», айрым учурларда «чүрпө» деп мүнөздөгөн. Элдин түшүнүгүндө бул мезгилде баланын организмде өзүн өзү коргоо иммунитетти али иштелип чыкпайт. Ошондуктан, кыркы чыга элек баланын жаткан бешигин таза кармап, аны көп кармалоого, бөлөк бөтөн адамдарга, жадагалса атасына, туугандарына да өбүүгө тыюу салышкан. Кыргызда «3—5 айлык бала күлүшүп калган бала» — деп мүнөздөлөт. Анткени, бул мезгилде бала өз жакындарын көргөндө эмоцияналдык абалын туюнтат, сүйүнүп, күлүп, умтула баштайт.

Баланын 1—1,5 жаш курагын эл өнүгүүнүн өзгөчө баскычы катары карайт. Тоо булбулу Токтогул мүнөздөгөндөй, бала «бир жашында билинип, кылыгы көзгө илинип», там-туң басып, балдырап, айрым сөздөрдү так айта баштайт. Ошондуктан, бул куракта балдарга «там-туң баскан бала», «тили чыккан бала» деп көп жактуу мүнөздөмө берилет. Ал эми баланын экиден үчкө чейинки курагы «жүгүрүп жүргөн бала» деп мүнөздөлөт. Анткени эки жашар балага «жаны жай албаган», көп кыймылдуулук, «чаң-тополоңдуулук» мүнөздүү.

Көрүнүктүү психолог Л.С. Выготский баланын 3 жаштык курагы кооптуу мезгил (кризистик момент), бул учурда баланын өнүгүүсүндө олуттуу өзгөрүүлөр

болот деп мүнөздөгөн. Бул жагдай кыргыз эл педагогикасында да кылдат эске алынган. Элдин баамында бала бул куракта күн сайып, ай сайын өсүү, жетилүү процессинде болот. Анын жаңы сөзү, жаңы жоруктары өсүп чыга келет. Баланын тилинин шириндиги артат, сөз байлыгы өсөт, жөн сүйлөбөй, аламан сүйлөп адамдын черин жазат. Ошол эле мезгилде «барды-жокту тап» деген ата-энени түйшүккө салчу осол жоруктары да пайда боло баштайт.

Элдин таалим-тарбия практикасында балдарды эмгек кылууга үйрөтүү эрте жашынан эле башталат. Атап айтканда, ата-энелер балдарды 4—5 жашынан баштап эле өзүн кароого, кийимдерин күтүүгө, үйдөгү тазалыкты, иреттүүлүктү сактоого, бешик терметип бөбөктөрүн багууга, көмөктөшүүгө үйрөтө баштаган. Ошондуктан, бул курактагы баланы «өзүн өзү эптеп», «анча-мынча ишке жарап калган» бала деп мүнөздөшкөн. **Ошону менен бирдикте бул куракта «Тиши чыккан балага чайнап берген аш болбойт» деп, алардын өз алдынчалыгын өнүктүрүүгө да өзгөчө көңүл бөлүшкөн.**

Кыргыз элинде 7—8 жаштагы баланы «кол арага жарап калган бала» деп мүнөздөшөт. Чындыгында эле, бул курактагы балдар мал кайтарууда, багууда, кыздар ийне кармап, үй шыпырып, тамак даярдоодо ата-энелерине дилгирлик менен жакындан жардам көрсөтө башташат. Бул курактагы балдар адеп-ахлактык түшүнүктөрдү, жүрүш-туруш адебин тез кабыл алышат. Ушундан улам, ата-энелер балдарды олдоксон жорук-жосундардан окчун кармап, айрым адепсиз көрүнүштөрдүн маанисин туура түшүндүрүүгө далалат кылышкан.

9—10 жаштагы бала айрым жумуштарды кадыресе өз алдынча аткара баштайт. Ошол эмгек иш аракеттерине жараша алар «орок оргонго», «мал бакканга жарап калган бала» деп мүнөздөшкөн. Кыз балдар уул балдарга караганда социалдык-турмуштук тажрыйбаларды өтө тез кабылдайт. Өзүнүн келбет-боюна, жүрүш-турушуна олуттуу көңүл бура баштайт. Атап айтканда, эркек балдардан бөлөк ойнойт, атасынан, улуу агаларынан иймене баштайт. Ошону менен бирдикте үй-бүлөдөгү милдети да күчөйт. Ар кандай жумушту энеси менен барабар аткарууга көнүгө баштайт. Ал эми үйдөгү тазалыкты сактоо ушул жаштагы кыздардын түздөн-түз милдетине айланат. Коомдук пикир да «Кыздуу үйдө кыл жатпайт» деп кыздардан ушуну талап кылат.

Кыргызда 12 жаш мүчөл жылы эрезеге жеткен же балакатка жеткен курак деп мүнөздөлөт. Өткөн замандарда 12 жаштагы баланы дене бою, акыл тажрыйбасы жагынан жетилген курак деп эсептешкен. Мындан элдин баланын өсүп-өнүгүшүнө карата оптимисттик мамилесин ачык байкоого болот. Мындай элдик педагогикалык туюмду «Манас» эпосунан да даана көрүүгө болот. Алсак, Манас да, Семетей да 12—13 жаш курагында баралына толуп, кыргыздын намысын коргоп, айтса жарашкандай баатырдык сапатка ээ болот. Ырасында эле 12—13 жаштагы уул баланы (өзгөчө андан улуу уул балдар же атасы жок үй-бүлөлөрдө) кыргыздар «кадыресе эр жеткен адам» катары кабылдап, аркабел тутушкан. Кыргыз элинде жаштар 17—19 жаш курагынан баштап үй-бүлө куруп, турмушту баштап кечире баштайт. Алар «жаңы орозгер», өз алдынча түтүн булаткан үй-бүлө катары өздөрүн өздөрү каржылап, тууган-урук, эл-журт менен салттуу катыш мамилелерин өз алдынча жүргүзүшөт. Бирок, алардын үй-бүлөлүк турмушун бекемдөө максатында ата-эне, чоң ата, чоң энелер, жакындары ар тараптуу камкордук көрсөтүшөт. Бул иште өзгөчө «өкүл ата», «өкүл энелердин» орду чоң. «Өкүл эне» жана «өкүл ата» жаңы үй-бүлөгө акыл-насаат айтып, кемчилигине каралашууга, өздөрү өрнөк көрсөтүүгө милдеттүү болуп саналат.

Элде 30—35 жаш «токтолгон курак» деп эсептелинет. Токтолгон курак адамдын материалдык жактан, социалдык тажрыйба жагынан толук жетилүүсүн мүнөздөйт. Демек, бул курактагы адамдын инсаны ата-эне болуу, нускалуу тарбиячылык, эмгекке дасыкандык, бийик парасаттуулук сыяктуу мерчемдер менен бааланат.

Кыргыз элинде 50 жаш «эл ортону» деп мүнөздөлөт. Ал эми 60 жаштан аркы адамдар улгайгандардын катарына кирет да, «карыя», «аксакал» деп мүнөздөлөт. Бирок, «ак сакал», «карыя» деген мүнөздөмө улгайган адамдардын баарына карата айтыла бербейт. Элде «жакшы карыптыр», «жакшы карылык берсин» деген түшүнүктөр бар. Анын негизинде адам жакшы, узак гана жашабастан, бийик нарк-нускага ээ болуусу зарыл деген элдик тилек да, талап да жатат. Жакшы карыя элдик адеп-нарктын күзгүсү катары өзүн дайыма өрнөктүү тутат. Андайлар балдардын көзүнчө, жаман сөз айтып, ичкилик ичүүдөн, адепсиз жүрүм-турумдан айбыгышат.

Элдик педагогикада мурункулардан калган адеп-нарктын, каада-салттардын сакталышын муундарга мурасталып, өсүп-өнүгүшүн да карыялардын өмүр үлгүсү, өрнөгү менен тыгыз байланыштуу карайт. Бул жөнүндө элдик макалдарда «Өрнөктүү карыя жок жерде өнөрлүү жаш да жок», «Узунсуз кыска болбойт, улуусуз нуска болбойт» деп айтылат. Чындыгында, элдин эзелтен калыптанган акыл тажрыйбаларын эсине сактаган, ыймандуу, санжыралуу, нарктуу карыяларды калайык-калк тирүү казына катары кабылдаган. Ошондуктан, элде «Карысы бардын ырысы бар», «Кары үйдүн куту», «Карынын сөзүн капка сал» деп айтылат.

Жаштар менен карыялардын турмуштагы социалдык ордун, алардын ортосундагы рухий байланыштын маңызын «жаш күчү менен, кары кенеши менен» деген элдик макал да ырастап турат. Демек, жаштарга нарк, нуска калтыруу карыларга коюлуучу эң башкы талап. Бул жагдай XIX кылымда жашап өткөн эл акылманы Сарт акенин калайыктын калың катмарына белгилүү: «Мол-долордон кат калса, усталардан дат калса, карыялардан урпактар айтып жүрөр акыл-насаат сөз калат. Алды муун көп болот, артыбызда сөз калсын, келээр муунга кеп калсын»,— деген санат сөздөрүндө да таамай чагылдырылган.

Өз алдынча иштөө үчүн негизги багыттар.

1. Баланы сүйүү, тукум улоо, көп балалуулук кыргыз элине таандык өзгөчөлүк дейбиз. Бул салттуу өзгөчөлүк сен жашаган айылда, райондо, областта кандай сакталган? Байкоо жүргүз.

2. Эмне үчүн эл мураскерликти баланын келечегин аныктоочу башкы фактор катары караган. Бул маселенин түп-жайын чечмеле. Көчмөн элдердин педагогикалык маданиятында табият кандай мааниге ээ болгон. «Баланы төрөйсүң го, бирок кыял-жоругун кошо жарата албайсың»,— дешет кыргыз аялдары. Мунун маңызы эмнеде?

3. Кыргыздардын педагогикалык маданиятындагы «Тарбия», «тартип» сыяктуу терминдердин түнкү мааниси эмнеде? «Торолтуу», «алдейлөө», «телчиктирүү», «үйрөтүү», «көз болуу», «кароо», «кемелине келтирүү», «эре-зеге жеткирүү» сыяктуу ж. б. салттуу педагогикалык терминдердин маңызын чечмеле.

4. Кыргыз элинин педагогикалык маданиятындагы

инсан идеалына байланыштуу түшүнүктөргө мүнөздөмө бер. Аларды турмуштук мисалдар менен бекемде.

5. Элдик тарбия кандай принциптерге негизделген? Алардын маанисин чечмеле.

Сунуш кылынган адабияттар

1. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. — Ф. 1990.

2. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. — Бишкек. 1993.

3. Волков Г. Н. Этнопедагогика — Чебоксары, 1974.

4. Васильцова З. П. Мудрые заповеди народной педагогики. М. 1984.

5. Кыргыздар: - санжыра, тарых, мурас, салт. I—II китептер — Бишкек, 1991.

6. Плоских В., Мокрынин В. Кыргыздардын жана кыргызстандын тарыхы. — Б. 1993.

7. Ормонов Т. Мудрые заповеди народа. // Семья и школа, 1977, № 11.

8. Иптаров С. Манасият — духовная основа возрождения педагогической культуры народа. // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. 1995, № 4.

МАЗМУНУ

АЛГЫ СӨЗ	3
I бap. ЭТНОПЕДАГОГИКА ИЛИМИ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ	5
§ 1. Элдик педагогика жана этнопедагогика терминдерине жалпы мүнөздөмө	5
§ 2. Этнопедагогика илиминин милдети жана проблемалары	8
§ 3. Элдик педагогиканын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү	11
§ 4. Этнопедагогика илиминин тармактары, башка илимдер менен байланышы	15
§ 5. Классикалык илимий педагогика жана элдин таалим-тар- бия тажрыйбалары	21
§ 6. Этнопедагогикалык изилдөөлөрдүн тарыхы жана, азыркы абалы	28
II бap. КЫРГЫЗ ЭТНОПЕДАГОГИКАСЫНДАГЫ ТАРБИЯ- ЛООНУН ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ	31
§ 1. Балдар — турмуштун туткасы, элдин келечеги таалим- тарбиянын предмети	31
§ 2. Адамдын калыптанышым аныктоочу негизги факторлор	39
§ 3. Тарбиялоонун маңызы жөнүндөгү элдик түшүнүктөр	45
§ 4. Тарбиялоонун максаты жана милдеттери	50
§ 5. Элдик тарбиянын эрсе-жоболору	58

Учебное издание
Алимбеков Акматали
ЭТНОПЕДАГОГИКА ҚЫРГЫЗОВ
на кыргызском языке
Окуу куралы
Алимбеков Акматали
ҚЫРГЫЗ ЭТНОПЕДАГОГИКАСЫ

Жооптуу редактору С. Иптаров.

Сүрөтчүсү М. Исмаилов.

Басууга 8.12.96 кол коюлду. Форматы 84×108
көлөмү 4 физ. басма табак. Заказ 31.
Нускасы 2000. Баасы келишим менен.

г. Бишкек, «Алтын Тамга», ул. Орозбскова, 44.